

VÝCHODNÍ EMPORY V ČECHÁCH A NA MORAVĚ V 13.–15. STOLETÍ

ROBERT GÁJA

Studie si klade za cíl upozornit na problematiku východních empor, které se zatím u nás nedostalo větší pozornosti. Zaměřuje se především na východní empory, které jsou spojeny – komunikují s presbytářem prostřednictvím emporového otvoru, pro nějž je příhodné používat termín hagioskop. Tři příklady kostelů s těmito emporami, jejichž vznik patrně spadá do 14. století, nacházíme také na území středověké Prahy. Článek nabízí srovnání s dalšími analogickými objekty na území Čech a Moravy, dosud pojednávanými v literatuře v tomto kontextu jen okrajově nebo vůbec. Příspěvek se pokouší o funkčně-typologickou analýzu těchto objektů a zároveň se snaží o definování pojmů s nimi spojených.

This study discusses the neglected problems of eastern emporas (galleries), focusing mainly upon churches with eastern empora with a squint window or hagioscope. Three examples of probable 14th century date can also be found within the area of medieval Prague. They are compared with other analogical cases in Bohemia and Moravia, which have only been marginally discussed in the literature. This article attempts to analyse the functional – typological nature of these features and to define the relevant terms.

Klíčová slova — Čechy – Morava – gotika – kostel – empora – tribuna – funkce empory – východní empora – emporový otvor – hagioskop – oratoř

Key words — Bohemia – Moravia – Gothic period – church – empora – eastern empora – tribune – empora opening – hagioscope – oratorium – function of empora

Smyslem studie je představit zvláštní skupinu objektů, jež bývají v kontextu emporových kostelů zcela opomíjeny. Nachází se v patře přístaveb po stranách presbyterií a vyznačují se zvláštním stavebním detailem – jsou spojeny s chórem pouze malým otvorem. Funkce těchto prostor nebyla dosud v domácí literatuře dostatečně objasněna ani reflektována. Pro pochopení problematiky a pro srovnání s domácími materiálem má zcela zásadní význam studie Adama Sočka (2005), jež se věnovala vývoji a funkci empor na území řádu německých rytířů v Polsku v období gotiky, a dále také práce Heinricha Lickese (1982), zaměřující se na oratoře pozdního středověku. Přímé analogie k většině z níže pojednaných příkladů ovšem hledáme v zahraničí velmi obtížně. Tyto objekty stojí totiž mimo hlavní proud badatelského zájmu nejen u nás. Způsobuje to jednak míra jejich dochování a rovněž obtíže spojené s interpretováním jejich funkcí.¹ Dříve než se pokusíme vysvětlit jejich účel, přiblížíme základní východiska, na jejichž základě tyto objekty s emporami spojujeme. Problém nespočívá pouze v nejasnému pojmu východní empora, ale tkví už v samotné odpovědi na základní otázku, co to vlastně empora je.

Terminologie

Emporou neboli tribunou označujeme samostatný prostor, který je oproti úrovni jedné z lodí nebo kněžišti kostela převýšen minimálně o patro a současně je s tímto tzv. hlavním prostorem spojen tak, aby umožnil jednotlivci nebo určité části křesťanské komunity účastnit se bohoslužeb nebo jiného dění v kostele. V definici se skrývá kromě základních prostorových konstant – vyčleněného prostoru, vyvýšení a prostorového propojení – také prvek funkční, totiž požadavek komunikace. Podoba účasti – komunikace – může být jak aktivní, například zpěv, kázání, hudba, prezentace relikvií, tak pouze pasivní. Tímto způsobem rozumíme na prvním místě sledování bohoslužby. Nesmíme ale zapomenout, že i samotná účast na bohoslužbě bývala v některých případech součástí společenské reprezentace a tudíž aktivní komunikace.

Empora je tedy útvar, jehož účelem je vyzdvihovat diváky případně účinkující. Smysl vyvýšení můžeme hledat v celé řadě důvodů od ryze praktických – například prostorových nebo akustických – až k různým sociálním, společenským, symbolickým nebo liturgickým, z nichž přímo vyplývá potřeba zamezit vzájemnému kontaktu některých skupin osob, či je alespoň prostorově oddělit (Sočko 2005, 329–354; Möbius 1968). To souvisí také s tím, pro jaký účel byly empory zřízeny.

¹ Do skupiny emporových oratořů s hagioskopem můžeme přiřadit z Lickesova souboru farní kostel sv. Kiliána v Hassfurtu, farní kostel Nanebevzetí P. M. v Königshofenu, zámecký a farní kostel v Meisenheimu, klášterní kostel v Blaubeuren a snad St. Marein bei Knittelfeld. Vesměs jde o stavby z doby pozdní gotiky, jež byly ovlivněny soudobou dvorskou kulturou nejen po stránce umělecké, ale i po stránce užitné (Lickes 1982, 66–74, 83–88, 144–148, 204–215).

Obr. 1. Dražice (okr. Mladá Boleslav), kostel sv. Martina dříve sv. Ludmily, počátek 14. století. Do severní stěny presbytáře ústí hagioskop přízemní oratoře (foto autor, 2008).

Obr. 2. Dražice (okr. Mladá Boleslav), kostel sv. Martina dříve sv. Ludmily. Nika s hagioskopem v rohu sakristie – oratoře (foto autor, 2008).

Samotný termín empora nepředjímá konkrétní funkci. Na druhou stranu se dá ovšem říci, že určení objektu jako empory předznamenává okruh těchto funkcí, které lze označit jako funkce empory.² Jako čistě prostorovou součást chrámu chápeme pavlač, věž, patro sakristie nebo jiný prostor, který může jako empora sloužit. Nepopíratelnou roli členící, konstrukční a uměleckou, kterou hrají empory v křesťanské chrámové architektuře, nepovažujeme z našeho hlediska za signifikantní. Pro samotné označení „empora“ je podstatný funkční prvek. Pavlače nebo jiné objekty otevřené do interiéru kostela, které ke komunikaci v našem smyslu neslouží, tak vlastně emporami nejsou. Jde například o pavlače fungující jako přístupové komunikace. Úskalí spočívá

v tom, že mohou být jako empora případně využity. Na rozdíl od neutrálního výrazu tribuna se empora používá především při popisu sakrálního prostoru. Dále je nutné upozornit, že tribuna se může nacházet na jakémkoli místě v chrámu nebo může být přistavěna k jeho obvodu z vnějšku. Empory také nelze spojovat výhradně s jedinou historickou nebo uměleckou epochou. Vznikaly prakticky po celé období vývoje sakrální architektury. Mezi empory počítáme rovněž triforia, pokud plnily funkci empory (viz níže). Zvýšené chóry odpovídají definici pouze v případě, převyšují-li úroveň hlavního prostoru o patro. Kazatelny tvoří samostatnou skupinu z hlediska funkce, ale jen některé splňují ve všech směrech prostorovou část definice empory.

Empory rozlišujeme podle umístění v kostele na empory západní³, podélné⁴, východní nebo-li chórové⁵ a boční čili postranní.⁶ Z centrálních kostelů známe také empory obvodové, které se

2 K definici v poslední době například (BADSTÜBNER 1990, 75; SOČKO 2005, 10; BINDING 1999, 1895–1896; KOCH 1998, 439–440, 442, 500). Termín pochází ze středohornoněmčiny a znamenal původně horní, vyvýšený prostor (in bore – in der Höhe). Empore (f.) zkráceno v 18. století z Emporkirche – horní kostel (PFEIFER 1993, I. 282; BERGER 2008, 123). Příklady: Výčet oltářů z roku 1474 v kostele sv. Jana Křtitele v Nabburgu uvádí „3. auf der porkirchen sand Achatii, 4. unter der porkirchen sand Bar(barae)“ (MADER/HOFFMANN 1910, 25). Ve farním kostele v Hahnbachu byl v roce 1508 založen nad pilířem západní empory oltář sv. Rocha „auf der Porkirche“ (MADER 1908, 76).

3 (Westemporen) Empory stojící v západní části kostela nebo z této strany přistavěné (MENCL 1965, TOMASZEWSKI 1977). V. Mencl označil západní emporu ve své studii nicméně nepoužíval. Byly to pro něj panské emporu – soukromé emporové kaple. Třídění na čtyři základní skupiny podle SOČKA (2005, k západním emporám 127–150, 256–291).

4 (Längsemporen) Empory, které vyplňují celou délku boční nebo hlavní lodi. Základní roztrídění podélných empor nad bočními loděmi bazilik provedl RAVE (1924). Pravé emporu (Echtemporen) slouží jako ochoz nad postranní lodí, tvoří samostatné patro a otevírají se většinou arkádami do lodi. V případě, že taková empora byla součástí podkroví, mluvíme o půdních – podstřešních emporách (Dachemporen) nebo nepravých emporách (Unehtemporen). Rave používal také termín empora zdánlivá (Scheinemporen). Jde o kulisovou emporu, která z prostorového ani funkčního hlediska emporou není. K tématu také (HAAS 1990; KOVÁŘIK 2000). Je důležité upozornit, že podélné emporu jsou samozřejmě běžnou součástí také halových kostelů. Jsou známy rovněž podélné emporu, které se nacházejí v prvním patře přilehlého konventu nad ambitem.

5 (Ostemporen, Choremporen) Jsou umístěné v závěru kostela nebo v transeptu jako vestavby nebo přístavby (SOČKO 2005, 12–13, 20–115, 160–230; LICKES 1982).

6 (Nebenemporen, Seitenemporen) Ty druhé zpravidla označují v literatuře emporu podélné. Zde máme na mysli emporu na šíři jednoho pole, které se nacházejí zejména nad bočními vchody a předsíněmi, ale také v bočních lodích či jejich přístavbách. A. Sočko vycházel z polského středověkého materiálu, a proto kromě západních, podélných a východních empor označil poslední skupinu jako (emporu nadkruchtowe), tedy nad předsíněmi (SOČKO 2005, 5–19, 231–255). Hodnotil je převážně jako oratoře s reprezentativní funkcí, ale nevyklučoval ani funkci

z předchozího členění vy-
mykají, stejně jako empor
nad letnerem. Zvláštní sku-
pinou západních empor jsou
empory ve westwercích.
Westwerky samotné ča-
sto mohou obsahovat vlast-
ní emporu obvodovou. Toto
třídění v sobě odráží přede-
vším vývoj církevního stavi-
telství a liturgických nároků,
jež navzájem determinova-
ly možnosti umístění empo-
ry v kostele. Jedním z nejdů-
ležitějších hledisek byl vždy
prostorový vztah k hlavnímu
oltáři. K tomu je ale nutné
podotknout, že poloha em-
por není závislá pouze na
dobových zvyklostech, užitečných vlastnostech a prostorových vztazích, ale také na konkrétních
stavebních podmínkách.

Obr. 3. Dražice (okr. Mladá Bole-
slav), kostel sv. Martina dříve
sv. Ludmily. Hagioskop směřující
ze sakristie – oratoře do presbytá-
ře (foto autor, 2008).

Empory se člení na přístavby nebo vestavby podle toho, jakou pozici zauímají vůči chrámovému
prostoru. Musíme zde ovšem konstatovat, že takové určení není vždy jednoznačné (LICKES 1982,
3–11). Vestavby mají nejčastěji podobu pavlačí. Méně často je představují věže. Empory nachá-
zíme nad boční lodí, v hlavní lodi, nad přistavěnou předsíní, nad vchodem, sakristií, boční kaplí
nebo může být také umístěna v sousedních objektech, třeba klášterních nebo profánních. Přístav-
by komunikují s interiérem prostřednictvím arkád nebo oken. Zatímco vestavby mohou být na-
víc zcela otevřené a nekry-
té. Jejich část směřující do
interiéru kostela v tom pří-
padě chrání pouze parapet-
ní zídka nebo zábradlí. To je
případ hlavně pavlačových
empor. Pavlačovou tribunou,
jinak také kruchtou, se nazý-
vá empora nesená arkáda-
mi na pilířích nebo sloupech
a rovněž také pouze zavěše-
ná na obvodových stěnách
lodi nebo presbytáře.⁷ Za-
krytými emporami myslíme
takové, jejichž kryt tvoří jiná
konstrukce než strop nebo
klenba kostela.

Obr. 4. Praha-Staré Město, kos-
tel sv. Ducha u bývalého kláštera
benediktinek, 2. polovina 14. sto-
letí. Pohled od severu na věž kos-
tela, v jejímž přízemí je sakristie.
V patře věže je šipkou zvýrazně-
né okno východní empory (foto
autor, 2008).

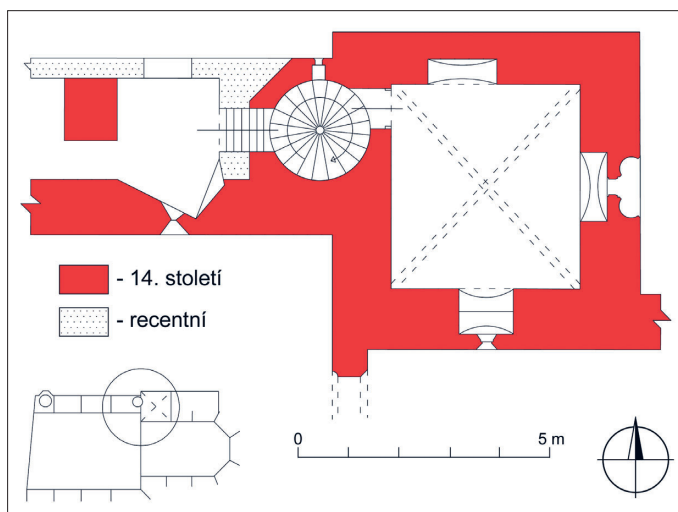
Různé stavební typy empor se mohou spojit v kombinovanou emporu a tím rozšířit užitečný pro-
stor.⁸ Nejčastěji se jedná o kombinaci přístavby a vestavby, méně často různých vestavěných ob-
jektů. Situace je zcela zřejmá v těch případech, kdy přístavba ve vestavěnou část přímo přechází
nebo jejich spojení zajišťují arkády. Naopak v situaci, kdy se sousední přístavba otevírá na vesta-
věnou část pouze portálem, nelze o ní z formálního hlediska hovořit jako o empoře, třebaže může

ochrannou v symbolické rovině. Za zmínku stojí, že LICKES (1982) zařadil všechny postranní emporové oratoře do
předcházející skupiny, respektive chorflankirende Oratorien.

7 Kručka je české a polské označení pro pavlačové tribuny a v Polsku také pro předsíně kostelů (viz pozn. výše).
Podle lokálních zvyklostí označuje i jiné boční zaklenuté prostory jako sakristie, hrobky, boční kaple. Vychází
z něm. die Gruft, které vzniklo z lat. crypta – skrýš, jeskyně (JUNGSMANN 1990, 206; BRÜCKNER 1974, 271; HOLUB/KO-
PEČNÝ 1952, 189; MACHEK 1997, 297). K tomu stačí jen připomenout posunutí významu, k jakému došlo u slova
chór – chór sester nebo hudební chór – kůr pro označení empory.

8 Václav Mencl třídil typy českých románských tribun na pavlačové, věžové a kombinované tvary (MENCL 1965, 32–
33, 40, 43–44). Na něj zřejmě navazuje Erich Bachmann, který mluví o Galerieemporen, Turmemporen a kombi-
nierten Emporen (BACHMANN 1977, 121, 127). K tématu také (SOČKO 2005, 18).

Obr. 5. Praha-Staré Město, kostel sv. Ducha. Půdorys patra nad sakristií (zaměření a nákres autor, 2010; úprava pro tisk M. Ďurica).

fungovat v úzké závislosti na pavlačové části (třeba obslužný prostor varhan). Složitější otázka ovšem vyvstává, jak máme z tohoto hlediska definovat především kombinované oratoře. Účelem kombinované oratoře je oddělit privátní zbožnost a na druhé straně reprezentaci při účasti na hlavní bohoslužbě (LICKES 1982, 37–38, 271–273). Nelze vyloučit, že portál může v některých případech fungovat jako emporový otvor minimálně k akustické komunikaci. K rozdělení

na několik samostatných provozních částí lehčí nebo zděnou konstrukcí dochází někdy na pavlačových emporách. Můžeme tak vedle sebe pozorovat například otevřenou varhanní část a stavebně oddělenou uzavřenou oratoř.

Funkce empory

Empora je multifunkční prostor. Jeho funkce je výsledkem aktuálních požadavků na využití, které se v průběhu času proměňovaly a navíc se různě prolínaly. Tuto víceúčelovost je potřeba mít na zřeteli, rozlišujeme-li empory podle funkce. Nemůžeme totiž přesně definovat, zda máme hovořit o hlavním, původním nebo příležitostném účelu, který plnily v liturgickém provozu.⁹ Pro zpěváky, literátská bratrstva a umístění varhan slouží hudební nebo varhanní empory (Musikemporen, Orgelemporen). Ke kázání nebo k četbě byly určeny letnerové tribuny. I když mohly mít samozřejmě celou řadu dalších funkcí.¹⁰ K prezentaci ostatků se stavěly ukazovací empory (Weisungsemporen), jež bývají spojeny s relikviářem.¹¹ Empory byly využívány i v liturgickém provozu ke konání bohoslužeb nebo procesí. Až do novověku byly běžné na emporách zakládány různé oltáře a u nich různá nadání, kaplanství. Předpokládají se také empory se speciální liturgickou funkcí (TOMASZEWSKI 1977; MÖBIUS 1968).¹² Nejrozmanitější skupinu představují **emporové oratoře**. Počítáme mezi ně všechny empory, jejichž hlavním posláním bylo oddělené sledování nebo poslouchání společné bohoslužby. Kromě toho na nich mohly být samozřejmě slouženy bohoslužby soukromé. Rozlišujeme empory speciálně určené pro ženy, které jsou typické pro raně křesťanské baziliky a synagogy. Empory jeptišek (Nonnenemporen) sloužily ke společným hodinkám a poslechu bohoslužeb. V některých případech byly empory určeny také členům mužských řádů. A v klášterním prostředí můžeme nalézt také empory pro nemocné nebo jiné skupiny osob. Panské empory (Herrschaftsemporen) užívaly urozené osoby, přední duchovní představitelé a lze mezi ně počítat také emporové oratoře příslušníků městských elit. Jedná se o soukromé prostory zakladatelů a patronů uvnitř kostela nebo s kostelem bezprostředně spojené. Uvažovat musíme také o emporách, které plnily funkci oratoře pouze v symbolické rovině ve smyslu svrchovanosti, moci a společenské reprezentace osoby (např. panovníka), která nemusela být ani osobně přítomna (MÖBIUS 1968; LICKES 1982, 122–140; SOČKO 2005, 246–255). Empory byly ale využívány také mnoha dalšími způsoby, na něž požadavky komunikace kladeny nejsou. Jde například o knihovny nebo depozitáře nebo vyložené utilitární záležitosti – třeba ubytování poutníků (HAAS 1990, 36; LEHMANN 1957, 12–14, 35, obr. 51–52, 55).

Obr. 6. Praha-Staré Město, kostel sv. Ducha. Emporový otvor sloužící ke komunikaci s presbytářem (foto autor, 2010).

9 Dělení v uměleckohistorickém smyslu a podle liturgického využití používá W. KASPER (1993–2001, III, 636–637).

10 H. Lickes uvádí příklady korunovačních ceremonií na letneru nebo dokonce panské oratoře umístěné tamtéž (LICKES 1982, 29–30). V Anežském klášteře sloužila letnerová tribuna jako oratoř jeptišek.

11 Relikvie se ukazovaly také z pavlačové empory umístěné před pokladnicí nalézající se nad sakristií v katedrále sv. Víta, jak o tom podal zprávu ve svém popisu katedrály po požáru Pražského hradu v roce 1541 Václav Hájek z Libočan (LIBAL/ZAHRAĐNÍK 1999, 126). Nejznámějším typem takové empory byla už od 13. století tribuna pro relikvie Kristova umučení v Ste. Chapelle v Paříži (KOVÁČ 2009). Pro srovnání tu uvádím, že mezi Weisungsemporen zařadil H. Lickes tzv. Kaiserchörlein v kostele sv. Sebald v Norimberku. Patro sakristie považuje za relikviář, v jehož speciálním trezoru – kaplovitém arkýři vysazeném do presbytáře – bylo možné relikvie nejen uchovávat, ale i prezentovat prostřednictvím třech malých okének. Právě díky velikosti těchto oken se stavím k této teorii poněkud rezervovaně (LICKES 1982, 209–215, 342–344). K tématu také (SOČKO 2005, 22, 169, 249–250).

12 Jde o kult archanděla Michaela nebo o kult Krista Spasitele, který je typický pro karolínské westwerky.

Na oratoř lze nahlížet ve dvou rovinách. V církevně právním smyslu je oratoř titulární označení neplnoprávného objektu – kaple. Z funkčního hlediska ji můžeme definovat za prvé jako prostor, který slouží k soukromé zbožnosti případně bohoslužbě (pokud byl k tomu vysvěcen) jednotlivcům nebo určitým způsobem ohraničené skupině osob. Druhou základní funkcí oratoře v případě, že oratoř byla připojena ke kostelu nebo byla jeho součástí, je oddělené sledování nebo poslouchání společné bohoslužby u hlavního oltáře.¹³ Pozdně středověké prameny západní provenience rozlišují terminologicky oratoře jednak na kaple jako místa privátní zbožnosti zároveň sloužící k účasti na bohoslužbě, která jsou vybavena oltářem, a dále na oratoře, které představují oddělený modlitební prostor určený k účasti na bohoslužbě (LICKES 1982, 12–13). Jako kapli nebo emporovou kapli lze označit pouze oratoř skutečně určenou také k bohoslužebným účelům.¹⁴

Obr. 7. Praha-Nové Město, kostel sv. Klimenta, závěr 14. století. Emporové okénko v patře pod klenbou presbytáře (foto autor, 2008).

Obr. 8. Praha-Nové Město, kostel sv. Klimenta, závěr 14. století. Detail modlitební niky s emporovým okénkem (foto autor, 2008).

Je nutné si uvědomit, že oratoř může být sice umístěna v kostele ve vyvýšené poloze, ale přesto emporou nemůže být v případě, že postrádá přímé spojení s hlavním prostorem.¹⁵ O to více to samozřejmě platí tehdy, když se oratoř nachází na stejné výškové úrovni s hlavním prostorem.¹⁶ Proto je důležité terminologicky oratoře za empory nezaměňovat. Pro emporu s funkcí oratoře je vhodné používat termín emporová oratoř. Škála objektů, které slouží jako oratoře je nesmírně

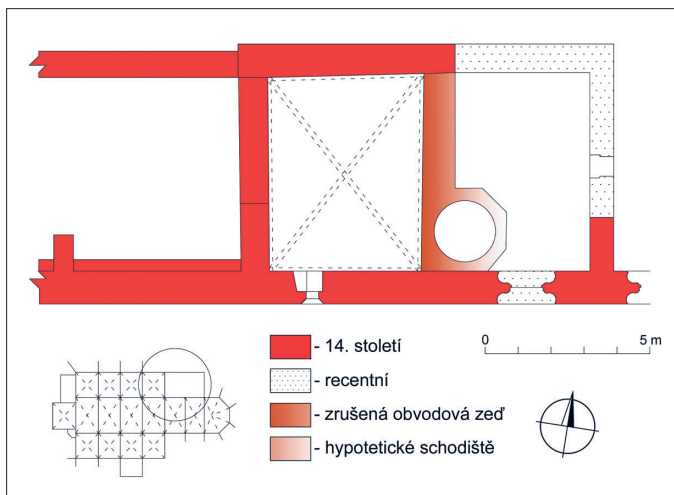
13 Oratoř v překladu znamená modlitebna. K šíři významů tohoto slova L. FAVRE (1881, tom. VI. O–Q, 54–55). W. KOCH (1998, 474) rozlišuje obsahový význam tohoto slova takto: 1. Mnišský nebo kněžský chór. 2. Označení kostela žebrového řádu. 3. Soukromá nebo klášterní domácí kaple. 4. Zamřížovaná nebo zasklená lóže s výhledem na oltář pro významné světské nebo církevní hodnostáře. 5. Varhanní tribuna. K rozčlenění a právnímu postavení oratoří W. KASPER (1993–2001, VII, Oratorium, 1086), jenž v kanonickém významu pojem kaple od oratoře nerozlišuje. K termínu a funkcím oratoře LICKES (1982, 3–11, 267–273), AUGUSTINKOVÁ (2008, 127–129, 139).

14 Substrukce oltáře byla objevena i v „oratoři“ sv. Anežky. V jazykově českých pramenech neoznačuje termín kaple přímo oratoř, ale přeneseně se spíše používal ve smyslu kaplovitě utvářeného – uzavřeného prostoru nebo pavlače všeobecně. Před rokem 1488 založil Václav Holec oltář sv. Eligia v kostela sv. Martina ve zdi v Praze. V listině upřesňuje jeho polohu slovy: „*kteřž jest pod mý kaplů*“. Mezi podmínkami nadání dále stálo: „*aby také ty mše zpívané i také jiné mše čtené mají se na tom oltáři sloužiti aneb nahoře v kaple nad tímto oltářem a to když by kolikověk poddácími dole psanými bylo tomu kaplanu oznámeno*“. (TAIGE 1905, 16). Terminologický posun je zaznamenán v případě emporové oratoře Jana Charváta z Ostrova zbudované někdy před jeho smrtí v roce 1486 ve východním poli severní boční lodi kostela sv. Jakuba v Kutné Hoře. K roku 1516 poznamenává Mikuláš z Prácheň, že „*Páni literáti latínští na Horách Kutných vyžádali sobě na páních šepmistřích kaplu Charvátovskou v kostele vysokokostelenském na Hoře, aby tu své matuty zpívaly a stolice zdělali dali*“. (REZEK 1878, X, 121). Po jednom století se ke starším Mikulášovým zápisům vrací Mikuláš Dačický z Heslova, když komentuje zprávu z roku 1488 o nových velkých varhanech v kostele sv. Jakuba: „*a stály po té straně podle kruchty Charvátovské, jež latinských literátův*“ (REZEK 1878, XIV, 328).

15 Příkladem je privátní oratoř v patře nad sakristií, která vznikla asi někdy ve druhé polovině 14. století v Radomyšli (KAŠIČKA/NECHVÁTAL 1986, 193–210). Na s. 207 nazývají autoři objekt „boční tribunou“. Před rokem 1375 sídlila přímo v Radomyšli Markéta ze Šternberka. Vdova po Vilému ze Strakonice byla sestrou litomyšlského biskupa Alberta (NECHVÁTAL 1999, 24–36, 158, 184–185).

16 H. Lickes upozornil na převládající tendenci v umísťování panských oratoří v německy mluvících zemích do vyvýšených poloh, zatímco ve francouzských kaplích dvorského okruhu převládaly oratoře v úrovni hlavního prostoru (LICKES 1982, 6–13).

Obr. 9. Praha-Nové Město, kostel sv. Štěpána, po polovině 14. století. Půdorys patra nad současnou sakristií nad úrovní klenby severní boční lodi. V řezu je zachyceno emporové okno se sedátkem. Půdorys klenby i východní zdi je rekonstrukcí, umístění schodiště je pouze hypotetické. (Zaměření a nákres autor, 2010; úprava pro tisk M. Ďurica.)

Obr. 10. Praha-Nové Město, kostel sv. Štěpána. Omítka vyznačuje rozsah jižní stěny bývalé emporové oratoře, dnes v partii krovu (foto autor, 2009).

široká. Objevují se i v objektech profánního charakteru. Často vidíme spojení klášterních nebo palácových objektů, kde jsou takové oratoře umístěny, s kostely.¹⁷ Naopak oratoře, jejichž atributy (jako okna se sedátky nebo krby) odpovídají obytným prostorům, se stávaly také přímo součástí chrámových staveb.¹⁸ Vedle toho jako oratoře sloužily otevřené niky ve francouzských královských kaplích nebo různé improvizované konstrukce kryté závěsy.¹⁹

Důležitým faktorem pro třídění empor je dělení na empory otevřené a uzavřené. Determinovalo totiž jejich využití. Otevřené empory, většinou nezakryté pavlače chráněné třeba pouze parapety, nebo empory otevřené do hlavního prostoru velkými arkádami mohly sloužit kromě jiného k hudební produkci. Naproti tomu empory vytvářející soukromý prostor a komunikující s vnitřkem sakrálního prostoru pouze prostřednictvím oken jsou typické

pro sledování nebo alespoň poslouchání bohoslužeb – pro oratoře (BADSTÜBNER 1990; BINDING 1999; SOČKO 2005). Okenní otvory vyplňovaly mřížky, skla, případně různé textilie. Hrál tu roli potřeba určité izolace, ale nemalý význam mělo u panských oratoří zabezpečení tepelné pohody. Okno, arkáda, ale v podstatě také meziklenební oblouk nebo jiný stavebně vymezený útvar umožňující komunikaci empory s interiérem kostela se nazývá komunikační nebo emporový otvor (Emporenöffnung). Jako emporový lze označit také otvor spojující jednotlivá podlaží některých patrových kaplí. Platí, že neexistuje hranice, podle níž by šlo vyloučit z definice empory některé objekty pouze na základě velikosti komunikačního otvoru.²⁰

Ve zvláštních případech se emporový otvor omezuje pouze na úzký průhled. Termínem, kterým se označují takové průhledy k oltáři z uzavřených oratoří dvorských kaplí ve Francii, je **hagioskop**. Pierre-Yves Le Pogam definuje hagioskop jako „malý šikmý otvor ve zdi mezi liturgickým pro-

17 Např. hradní kaple hradu Rosenburg (LICKES 1982, 243–245)

18 Krby najdeme například v klášterním kostele v Brou v přízemní oratoři i v emporové oratoři Markéty Rakouské a v královské kapli ve Vincennes (LICKES 1982, 228–234; FREIGANG 2003). K východní empoře v kostele sv. Kateřiny v Gdaňsku SOČKO (2005, obr. 62–63).

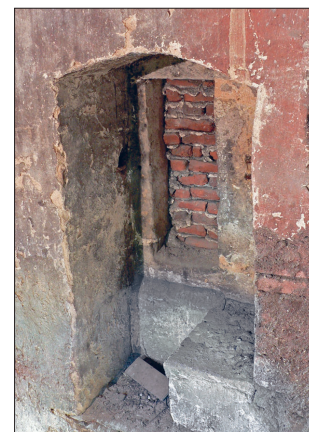
19 WESSEL (2003, 250–253) třídí oratoře na tři skupiny: modlitební niky a výklenky v síle zdiva, uzavřené přístavby, otevřené přístavby. Srovnej také uzavřenou emporovou oratoř v Riom (ibid., 171–172). U stavebně otevřených oratoří se zajišťovalo soukromí pomocí závěsů. Viz interiér Ste. Chapelle v Paříži při bohoslužbě (CAZEVES/RATHOFFER 1996, 166–167). Dřevěná konstrukce bez závěsů, které ji obvykle kryly, je patrně zobrazena tamtéž (118). K tomu také popis zachycený v Relaci o návštěvě Karla IV. ve Francii (ŠMAHEL 2006, 172–173; KOVÁČ 2009, 94–101, 348–349). Improvizovaná konstrukce je patrná také na vyobrazení Filipa Dobrého na mši (SOČKO 2005, obr. 128).

20 Pouze o komunikačním otvoru mluvíme v případě objektů na stejné výškové úrovni. Výplň komunikačního otvoru může mít také podobu transenny (SOMMER 1994; SOMMER 2005). Zvláštním příkladem malého komunikačního otvoru je také zpodvědný otvor. Příklad z druhé poloviny 15. století se zachoval ve františkánském kostele v Olomouci (ČERNUŠÁK/POJSL 2005, 7). Podobný otvor je mezi ambitem a kostelem kláštera dominikánek u sv. Anny v Praze, který snad sloužil ke komunikaci s vnějším prostředím – pro tento případ lze použít termín „mluvící otvor“ nebo „Sprechgitter“ podle mříže v něm umístěné.

storem kaple a soukromější místností (oratoří či ložnicí) umístěný tak, aby přihlížející mohl sledovat mši“ (Le POGAM 2003, 418).²¹ Kromě nerušeného sledování bohoslužby v soukromí byla výhodou oratoří položených v přízemí v těsné blízkosti oltáře možnost přijímat skrze hagioskop svátost (obr. 1). Vypravuje se o tom například v Legendě sv. Anežky. Původní hagioskop se bohužel nedochoval, ale jinak stojí Anežčino patrové „*oratorium*“, jinde také „*cubiculum*“ (ložnice), při klášteře klarišek v Praze dosud téměř v úplnosti (SOUKUPOVÁ 1989, 87–97; SOUKUPOVÁ 1997).²² Hagioskop můžeme dodnes spatřit v kostele **sv. Martina (dříve sv. Ludmily) v Dražicích** (okr. Mladá Boleslav), který nechal postavit biskup Jan IV. z Dražic na počátku 14. století (obr. 2, 3). Spojuje sakristii – oratoř s presbytářem (POCHE 1977, 322–323).²³ S podobnými malými průzory se setkáváme ale již dříve na západních emporách románských kostelů, jako například v **Miroticích** (okr. Písek) (VARHANÍK 1989). Hagioskop byl svou velikostí přizpůsoben jediné osobě, tak aby jí poskytoval při sledování, případně poslouchání, bohoslužby maximální soukromí. Pro definici není podstatné směřování otvoru, jež ovlivňuje především pozice hlavního oltáře.²⁴

Obr. 11. Praha-Nové Město, kostel sv. Štěpána, po polovině 14. století. Poslední fragmenty přízedních žebér v jihozápadním koutě bývalé emporové oratoře (foto autor, 2009).

Obr. 12. Praha-Nové Město, kostel sv. Štěpána. Emporový otvor (foto autor, 2009).

Východní empory

Adam Sočko navrhoval pro východní empory také označení presbytářové nebo empory nad sakristií, podle nejčastějšího umístění. Podle autora souvisí vývoj východních empor úzce s vývojem tzv. vedlejších prostor, které představují široké množství různých liturgických přístaveb kostelních závěrů jako sakristií, pastoforií, relikviářů, pohřebních kaplí a soukromých kaplí – oratoří (Sočko

21 K oratořím francouzských královských kaplí také LIEBENWEIN (1978, 189–193), který upozornil, že soukromá oratoř Karla IV. na Karlštejně – kaple sv. Kateřiny – je spojena jakýmsi podávacím nebo akustickým otvorem se sousední kaplí P. Marie.

22 „*Quando enim communicare volebat, ... per unam fenestram sui cubiculi ad hoc paratam corpus Christi sumabat*...“ (VYSKOČIL 1932, 114 – k oratoři 112, 116 – popis nehody na spojovacím schodišti přízemí a patra oratoře 113). Poloha oratoře umožňovala přímý pohled také na hlavní oltář v presbytáři kostela sv. Františka skrze arkádu v jižní zdi kaple Panny Marie, oltář byl položen nezvykle u jižní stěny. Okno nejasného stáří kdysi spojovalo také patro oratoře s kaplí Panny Marie. Jeho pozůstatek je patrný z interiéru oratoře nad dělicím pasem. V současnosti se prezentuje jako nika zaklenutá segmentem. Zvláštností je, že je umístěna ve stejné výši jako ostatní okna prvního patra vysoko nad podlahou. Není přesto jasné, s jakou vývojovou fází souvisí (LIBAL/MUK 1996, 84). Svou celou spojenou hagioskopem s kostelem premonstrátů užívala již o století dříve Guda von Baumburg (KRINGS 2006).

23 Jan IV. založil kostel sv. Ludmily spolu s bratrem Řehníkem někdy na počátku 14. století. Ostění hagioskopu odpovídá architektuře kostela, a proto nepředpokládáme jeho vznik až po návratu biskupa z Francie. Zápis týkající se založení kostela je až pozdní (NEUWIRTH 1893, 608–609). V roce 1341 potvrdil Jan IV. nadání kostela a dar od svého synovce Jana (RBM IV, č. 2210, s. 863).

24 Zvláštní skupinu tvoří hagioskopy umožňující sledovat ostatky svatých v kryptách (sv. Emmeram v Řezně) nebo ve skrytu z klauzury (Niedermünster v Řezně). Existují také příklady hagioskopů směřujících k oltáři přímo z exteriéru, z kostelního hřbitova, které ve středověku využívali nemocní leprou tzv. Lepraspalte (RATHAUS 2007, 91–95); <http://www.muenster.org/lepramuseum/99s01.htm>. Za upozornění děkuji Mgr. Martinu Čechurovi. K možnosti užití čtyř hagioskopů (bez tohoto termínu) na severní podélné empoře v bazilice sv. Jiří nesprávně BENEŠOVSKÁ/FROLÍK/ŠRONĚK/VLČEK/VŠETEČKOVÁ (2000, 142) – šlo o akustické zesilovače.

Obr. 13. Kolín nad Labem, Kostel sv. Bartoloměje, po roce 1360. Pohled do interiéru patra sakristie s emporovým otvorem směřujícím do presbytéria (foto autor, 2008).

ru 13. století. Domácí příklady ze stejné doby jsou zatím sporné.²⁵ Adam Sočko (2005, 40, 90–93, 225) došel k názoru, že v období pozdního středověku většina z dochovaných východních empor sloužila jako čestná lože významných laických i duchovních činitelů, vysokých představitelů řádu, městských rad a příslušníků patriciátu. Hlavní účel spočíval v reprezentaci a v privilegovaném postavení patrona, ale předpokládal také v některých případech liturgické funkce. Jejich využití jako hudebních tribun nebo například pro knihovny, které jsou doloženy v pramenech, pokládá za pozdější a druhotné.

Domácí příklady východních empor období vrcholného a pozdního středověku, které se nacházejí v patře věže po straně kněžiště nebo v patrové nástavbě nad sakristií, patří často mezi uzavřené a otevírající se do presbytáře okny (většinou hagioskopy, viz níže). Na rozdíl od Polska se u nás z tohoto období nedochovala empora umístěná přímo v podkrovním prostoru sakristie, jejíž strop by tvořila v podstatě střešní konstrukce (Sočko 2005, obr. 109–116 a 130–131).

Otevřenou pavlačovou východní emporu vyloženou na kamenných krakorcích do prostoru kněžiště známe z kostela Nanebevzetí Panny Marie v Blatné (Poche 1977, 85–87). Dřevěné konstrukce měly ale patrně v této době převahu. Jejich existenci dokládají většinou portály jako ve sv. Vítu (ukazovací empora), popřípadě trámové kapsy podobně jako v Betlémské kapli (Kubiček 1953, 45–47, 59–60, 66–67, 74–75).²⁷ K východním emporám počítá Adam Sočko i kruchtové tribuny, které se stavěly ve východních polích bočních lodí (u nás kostel sv. Jakuba v Kutné Hoře, kostel sv. Martina ve zdi ve Starém Městě pražském).²⁸ Do předhusitské doby bývá kladena vestavba empor nad chórem jižní boční lodi v kostele sv. Jakuba v Jihlavě. Závěr jižní lodi pochází z 13.

25 Na víceúčelovost vedlejších prostor upozornila K. BENEŠOVSKÁ (1986). Výskytem privátních kaplí patronálních pánů u farních kostelů se zabývala také R. WAGNER-RIEGER (1959), ale spíše se snahou je funkčně a provozně rozlišit od sakristií. Upozornila například na samostatné vchody.

26 Nejstaršími příklady jsou empor nad bočními kaplemi presbytáře v cisterciáckém klášteře v Pelpinu, dále farní kostel v Chelmnu, kde spojovaly první patro věže nad sakristií s interiérem kostela tři úzká okénka s lomeným záklenkem ve slepé lomené arkádě, a podstřešní empora nad sakristií po severní straně závěru farního kostela v Grudziadzu (Sočko 2005, 19–28). O existenci východní empory uvažujeme v případě kostela sv. Mořice v Kroměříži. Na východní stěně severní chórové věže se našly gotické malby připomínající iluzivní orámování oltáře. Místnost je zaklenutá jedním polem křížové žebrové klenby do svorníku s motivem vinné révy. S presbytářem byla prostora propojena v baroku velkým oknem. Stejná klenba s okosenými hranolovými žebry se klene také v patře jižní přístavby. Z presbytáře vede původní vchod s lomeným obloukem. Architekturu můžeme datovat do 3. čtvrtiny 13. století (Samek 1999, 240). O čtvrt století mladší jsou prostory, které analogicky nacházíme ve věžích na obou stranách presbytáře v kostele sv. Petra a Pavla v Horažďovicích. Jsou zaklenuté dvěma poli křížových kleneb. Jižní má dvě, z mladší doby pocházející, okna otevírající se do presbytáře. Ze severní věže do něj směřuje malá nika. Mohlo se jednat o vstup, ale také o útvar podobný třeba tomu, který se nachází v klášterním kostele v Louce (Poche 1977, 398–399).

27 Účel východní empory v Blatné neznáme, uvažovat se dá o oratoři nebo spíše o umístění varhan. Empora v Betlémské kapli byla oratoří kramáře Kříže. O zřízení přímého vstupu na emporu se hovoří v jedné z výměnek zakládacích listiny v roce 1391 (LE, IV, č. 512). Zmínit se můžeme také o malé pavlačce, na kterou ústila chodbička v síle zdiva z transeptu v klášterním kostele v Oslavanech (Borský 1990–92, 189–193, obr. 41).

28 Severní empora byla patrně původně oratoří Jana Charváta z Ostrova (Poche 1979, 188; Wirth 1946; Libal 2001, 218–220; Štroblová/Altová 2000, 308–310, 321, 358). K uvažované oratoři nad sakristií spojené s ruthardovskou kruchtou v jižní lodi Kroupa (1998).

století a byl původně oddělen od presbytáře plnou zdí (SÁMEK 1999, 85–91). V transeptech nad bočními portály se objevily empory snad ještě před husitskými válkami v chrámu sv. Barbory v Kutné Hoře (BRANIŠ 1891, 105–106).²⁹ Předpokládá se, že by také empory v jižním transeptu hradní kaple v Moravském Šternberku mohla vzniknout ještě v poslední třetině 14. století (RICHTROVÁ 2007).³⁰ V Polsku a Německu se setkáváme nad sakristiemi s empory, které se otevírají nejen řadami velkých arkádových oblouků, ale dokonce i s příklady empor, které oddělují od hlavní lodi pouze meziklenné pilíře a arkády. Typ velkých otevřených empor nad sakristií se k nám ojediněle rozšířil z německých oblastí ještě na sklonku gotiky (Krupka a Hostinné).³¹

Badatelský zájem zaměřil na východní empory, především z hlediska jejich využití jako oratoří, Heinrich Lickes, který přímo empory nazýval pouze otevřené typy emporových oratoří (LICKES 1982, 14–21).³² Václav Mencl, který o jiném využití empor v románském období než jako panských tribun – oratoří – neuvažoval, se existence východních empor dotkl pouze okrajově. Nejstarší východní empory na našem území rekonstruoval v kostele **sv. Martina ve zdi v Praze**, pocházejícím z 12. století (MENCL 1965, 45–46, 49–50; MENCL 1969, 26).³³ Také správně upozornil na formální a funkční vazby mezi panskými tribunami románského období a tribunami v přístavbách po stranách presbytářů v premonstrátských kostelech v Louce a Loděnicích.³⁴ Naopak si nepovšimnul souvislostí se známějšími příklady východních empor u nás: oratoří Holců z Květnice, která se nachází rovněž v kostele sv. Martina ve zdi (ČÁREK 1940; BAŤKOVÁ/DRAGOUN 1996, 93–95; TOMEK 1891, 106, 466), a tzv. **královskou oratoří ve sv. Vítu**, jež byly postaveny na konci 15. století (LÍBAL/ZÁHRADNÍK 1999, 105–108; MENCLOVÁ 1976, 377–379; PODLAHA/HILBERT 1906, 92–94).

Uzavřené východní empory nad sakristiemi s hagioskopem

Z druhé poloviny 14. století pochází východní empory v patře věže nad sakristií kostela **sv. Duha v Praze** (obr. 4), náležejícího ke klášteru benediktinek.³⁵ Prakticky v úplnosti zachovaný interiér je zaklenut jedním polem křížové žebrové klenby (obr. 5). Žebra hruškovitého profilu vybíhají z podseknutých patek a protínají se ve středu bez svorníku. Od východu místnost osvětluje gotic-

Obr. 14. Kolín nad Labem, Kostel sv. Bartoloměje. Sakristie a empory z vnějšího pohledu. Okno empory zvýrazněno. Schodišťová věžička spojuje interiér sakristie s empory (foto autor, 2008; úprava pro tisk M. Ďurica).

29 Původní funkce není známa. V severní empoře jsou dnes umístěny varhany. Jižní se nedochovala.

30 Autorka vztahuje dobu jejího vzniku k osobě litomyšlského biskupa Alberta ze Šternberka.

31 Funkce obou empor zůstává v hypotetické rovině. Za upozornění na kostel v Hostinném děkuji Ing. Janu Sommerovi. Ke kostelu v Hostinném také E. POCHÉ (1977, 443).

32 Uzavřenou emporovou kapli – oratoř označoval jako *coenaculum*. Jako příklad uvádí Idensen (LICKES 1982, 22).

33 Nověji ke kostelu Z. DRAGOUN (2002, 73–76), kde je i další literatura. Mencl používal termínu postranní tribuna nebo východní tribuna (MENCL 1965, 45, 49).

34 „Čečovická tribuna a loděnická věž byly tedy našimi posledními tribunami, jež se vyvinuly z karolínských westwerků, to jest povýšenými soukromými kaplemi, vloženými do organismu farních kostelů.“ (MENCL 1965, 55).

35 K stavebním dějinám kláštera (MUK/LANCINGER 1979; VLČEK/FOLTÝN 1997, 534; KALINA/KOTÁTKO 2004, 48–50; VLČEK 1996, 61–62).

Obr. 15. Český Krumlov, kostel sv. Víta, po roce 1407. Empora s hagioskopem (?), podlaha místnosti byla nespíše později zvýšena (foto autor, 2008).

ké obdélné okno s profilovaným ostěním. Na jižní straně je v nise zaklenuté segmentem osazeno úzké obdélné okno o světlosti 17 x 76 cm, jehož ostění je oboustranně okoseno. V jeho vnitřní hraně je patrný malý ústuppek. Patrně sloužil k osazení rámu s neznámou výplní (obr. 6). Železné panty okennice pocházejí asi z mladších období užívání empory. Pod oknem se nachází kamenná lavice krytá snad původním prknem. Není zcela jasné, do jaké výše byla vystavěna věž už ve středověku. Druhé patro pochází z období po požáru kostela v roce 1689 a k dalšímu zvýšení věže došlo na počátku 19. století. Tubus šneku končil původně nad úrovní prvního patra. Vstup na něj vedl dosud zachovalým portálem přímo z ulice. Po proražení nového portálu ze sakristie se posunula osa nového ka-

menného schodiště. Proto nekoresponduje s gotickými osvětlovacími okénky. Nejistotu ohledně původního komunikačního schématu navíc zvýrazňuje fakt, že v severní stěně interiéru empory je patrná nika. Pokud se jedná o zazděný vstup, mohl přímo spojit emporu s budovami sousedního konventu nebo spíše se sousedním domem.³⁶ Podle většiny indicií stálo jádro středověkého konventu západně od kostela a bylo původně spojeno s emporou sester v západní části chrámu.³⁷ Na tribunu původně zabírající šířku dvou polí se napojuje novověká chodba, která vede k točitému schodišti. Současná západní tribuna zabírá už jen šíři jednoho pole. Z této chodby směřuje, tentokrát do lodi, další úzké okénko s kamenným ostěním, které budí dojem středověkého stáří. Jeho špaleta se na obě strany široce rozevívá, aby umožňovala pohled do lodi i k oltáři. Anomálie spočívající v zeslabení zdiva v tomto místě souvisí snad s nějakým vyústěním neznámého účelu. Klášter benediktinek byl založen z odkazu bohatého měšťana Mikuláše Rokycanského. Vykonavatelem testamentu pověřil olomouckého biskupa Jana Volka, jenž věnoval klášteru svůj dvůr v Praze. Stavba kláštera byla započata nejdříve v roce 1345. O tři roky později vzal celý klášter pod svou ochranu Karel IV. a udělil klášteru rozsáhlé imunity. Východní empory s největší pravděpodobností sloužila jako soukromá oratoř abatyše, ale nelze zcela vyloučit možnost, že se s oratoří původně počítalo pro Jana Volka nebo členy rozvětvené rodiny zakladatele. V souvislosti se zakládáním nových oltářů v kostele se zmiňuje hlavně Mikulášův synovec František Rokycanský, majitel hradu Okoře (TOMEK 1871a, 452–454).³⁸

³⁶ Analogické situace známe z kláštera sv. Anny na Starém Městě pražském, z kostela sv. Martina ve zdi nebo Betlémské kaple. Patří nepochybně k původnímu vybavení prostoru – podle stejných rozměrů s východní okenní nikou – mohlo se jednat ovšem také o úložný prostor.

³⁷ J. MUK A L. LANCINGER (1979, 42) se přiklání k lokalizaci kláštera západním směrem. Tuto hypotézu, kterou nepřímou podporuje Langweilův model Prahy a také existence opěráků po severní straně lodi, vyslovil již V. V. TOMEK (1871a, 212).

³⁸ Zřízení nadace Meynliny Rokycanera a jeho bratra Mikuláše potvrzuje městská rada 7. 4. 1344 (RBM IV, č. 1392–1393, s. 564). Ke sporu s cyriaky o farní práva kostela sv. Kříže kvůli založení kláštera 4. 8. 1345 (RBM IV, č. 1577); 8. 2. 1346 (RBM IV, č. 1654, s. 658). Akt založení podrobně rozebírá listina Karla IV. z 27. 8. 1348, (RBM V, č. 453, 227–230). Potvrzení fundace Arnoštem z Pardubic 11. 9. 1348 (RBM V, č. 477, 243–245). Potvrzení Klimenta VI. 19. 8. 1350 (MBV I, č. 1285, s. 683). František Rokycanský založil otař Panny Marie, k němuž prezentuje mezi lety 1361–1372 (LC I/1, 146, 178; LC II, 61, 75, 79). V letech 1373–1390 František, a po něm i jeho syn Jan, prezentují k oltáři sv. Alžběty (LC III a IV, 60, 94, 219–220).

Ze závěru 14. století pochází presbytář kostela **sv. Klimenta v Praze** s emporou (obr. 7) ve věži přistavěné po severní straně (MUK/LANCINGER 1980; VŠETEČKOVÁ/LUNGA 1998, 118–120). Zachovalo se původní obdélné okénko z obou stran okosené v úzké špaletě směřující do lodi (obr. 8). Na pravé straně ostění vytesaného z jediného kusu kamene lze vidět rytiny třech kalichů s hostíí a písmenem W. Podlaha výklenku, jež mírně stoupá směrem k oknu, začíná asi půl metru nad podlahou komory. Interiér, osvětlovaný v novověku upraveným oknem na severní straně, nebyl zaklenut. Zachovala se pouze interiérová omítka neznámého stáří. Zatím zůstává nezodpovězena otázka ohledně původního vstupu na emporu, zda byl přímo z ulice, či pouze ze sakristie.

Obr. 16. Znojmo, kostel sv. Mikuláše, počátek 15. století. Emporový otvor mezi presbytářem a patrem sakristie (foto autor, 2010).

Točité schodiště pochází z doby opravy kostela po 1893, ale vzniklo na místě původního. Patronát kostela drželi od druhé poloviny 14. století až do husitských válek cisterciáci z Hradiště nad Jizerou.³⁹

Východní empora se rovněž nacházela ve věžovité přístavbě na severní straně presbyteria kostela **sv. Štěpána v Praze** (MUK ET AL. 1979, 47). Kostel založil a nadal Karel IV. po vzniku Nového Města pražského roku 1348 a jeho patronát předal řádu křížovníků s červenou hvězdou.⁴⁰ V přízemí se nacházela sakristie, která byla později rozšířena a zaklenuta barokní klenbou. První patro vyplňovala prostora vysoká přibližně 4,5–5 m, obdélného půdorysu o ploše přes 27 m² (obr. 9, 10). O tom, že byla původně zaklenuta křížovou žebrovou klenbou, dnes svědčí už pouze otisky klenebních čel v interiérové omítce a pozůstatky přístěnných žeber v jihozápadním koutě (obr. 11). V jižní stěně se nachází dosud v segmentem zaklenuté nise obdélné okno s tesaným ostěním o vnitřních rozměrech 37 x 98 cm. Na západní straně niky, jejíž dřevěná podlážka začíná ve výšce 64 cm nad úrovní původní podlahy, se dochovalo také sedátko (obr. 12). Pozorovatel tedy seděl natočen bokem a mohl hledět šikmo do prostoru presbytáře směrem k oltáři. Okénko je dnes bohužel zazděno a z presbytáře není nijak patrné. O jeho intenzivním využívání v minulosti svědčí prohlubeň po otírání v dolní části vnitřní strany pískovcového ostění. Původně se dal otvor zabezpečit okenicí a závorou. Původní vstup se nepodařilo nalézt, pravděpodobně se nacházel na nedochované východní straně. Vedlo k němu patrně opět točité schodiště. Lze důvodně předpokládat, že věžovitá přístavba vnějškově připomínala dosud stojící patrovou sakristii u geneticky příbuzného kostela sv. Jindřicha na Novém Městě, jenž vznikl za stejných historických okolností (KALINA/KOŤÁTKO 2004, 100–105; LORENC 1979, 105–111).

Zazděno bylo také okénko na východní empore ve **sv. Bartoloměji v Kolíně nad Labem** (obr. 13). Stále je dobře vidět z chóru jeho cementová zadržívka. Nový parléřovský závěr se stavěl

Obr. 17. Klášter Eberbach (okr. Rheingau). Modlitební nika s emporovým okénkem směřujícím do transeptu (foto autor, 2010).

³⁹ Prezentace k farnosti byla zaznamenána k letům 1372 (LC II, 80) a 1422 (LC VIII, 25). Papežská listina inkorporující kostel ke klášteru pochází z roku 1401 (MVB V, č. 1821, s. 1044). K stavebním dějinám také KALINA/KOŤÁTKO (2004, 107 půdorys patra). Z. VŠETEČKOVÁ a R. LUNGA (1998, 122) uvádějí, že presbyterium je spojeno „okénkem, sloužícím původně asi pro časovou orientaci zvoníka a jeho možnost vyslechnutí mše.“ Ostatní uvedené kostely z těchto úvah můžeme vyloučit, protože ve středověku neměly zvoncovou nástavbu, snad kromě věže kostela sv. Ducha. Za upozornění na tuto lokalitu děkuji PhDr. Daliboru PRIXOVÍ, CSc.

⁴⁰ Papežské potvrzení z roku 1352 (MVB I, č. 1439–1440, s. 740–744).

Obr. 18. Praha-Staré Město, kostel sv. Vavřince u kláštera sv. Anny, bývalého kláštera dominikánek. Dvě vývojové fáze emporevých otvorů na severní straně presbytáře (foto M. Pavala).

Obr. 19. Praha-Staré Město, kostel sv. Vavřince u kláštera sv. Anny, bývalého kláštera dominikánek. Emporový otvor středověký, 2. polovina 14. století (foto autor, 2010).

je zaklenuto dvěma poli křížové žebrové klenby tvaru hrušky do dutých svorníků. Místnost patra je přibližně stejně vysoká jako přízemí. Osvětlují ji tři vysoká obdélná okna, která sahají až k podlaze. Nízko nad podlahou se nachází také malé okno se segmentovým záklenkem, které směřuje ze západní části horního patra do presbytáře, proto je pravděpodobné, že podlaha byla v minulosti o něco zvýšena (obr. 15). Špaleta okénka se zužuje k úzkému otvoru se zazděným svislým kovovým prutem. Do patra vede ze sakristie schodiště, které stoupá šikmo podél severní stěny lodi k západu, aby se později zalomilo zpět k východu na malé podestě.⁴¹

v Kolíně od roku 1360. K severní straně presbyteria byla připojena sakristie zaklenutá křížovou žebrovou klenbou. Prostoru prvního patra je přístupná pouze po točitém schodišti ze sakristie. Na rozdíl od přízemí se jedná o místnost velmi nízkou. Žebra křížové klenby vybíhají přímo z podlahy a protínají se bez využití svorníků. Vnitřek je osvětlen od severu velkým lomeným oknem s bohatým kružbovým obrazcem, který byl však patrně vyměněn při restaurování (obr. 14). Podle literatury sloužila tato prostory jako klenotnice a depozitář, čemuž by napovídala i malý trezor při podlaze v síle zdiva západní stěny vedle vyústění šneku (MADL 1897, 19–43; POCHÉ 1978, 84–87; LÍBAL 2001, 186–191).

V nástavbě nad sakristií se empora nachází rovněž v kostele **sv. Víta v Českém Krumlově**. Podle smlouvy z roku 1407 uzavřené mezi farářem Hostislavem a Janem, synovcem mistra Staňka, víme, že se řečený Jan zavázal také vedle chóru „zakryssu zpodny na patnaczt zawornikow, a zakryssu nad tím na dva zaworniky mam sklenouti...“ (KOTRBA 1970, 94). Sakristie obdélného půdorysu byla skutečně přesně podle smlouvy dokončena v následujících letech. Přízemí je zaklenuto dvěma poli síťové hvězdové klenby, zatímco první patro

41 Z podestý vedl dříve vstup asi na tribunu (letner nebo kazatelnu?) nad místem, kde dnes vidíme pás maleb v severovýchodním koutu lodi. R. LAVIČKA (2007) se domnívá, že sakristie krumlovského kostela byla postavena do roku 1410, před vznikem sakristií kostelů v Boleticích a Černici, a upozorňuje na otvor při podlaze ve východní části místnosti, který považuje za krb. Jedná se ale pravděpodobně o trezor. E. POCHÉ (1977, 224) klade dokončení sakristie do roku 1425. Viz také (LÍBAL 2001, 66–67; LÍBAL 1984, půdorys patra 202).

Obr. 20. Louka u Znojma (okr. Znojmo), kostel sv. Václava, premonstrátský klášter. Pohled od jihu na jižní věž kostela, v jejímž 1. patře je opatská kaple sv. Šebastiána (její okno zvyrazněno šipkou). Zazděný vchod kdysi přístupný z venkovní dřevěné chodbičky spojující oratoř s východním křídlem kláštera – rekonstrukce žlutě. (Foto autor, 2008; pro tisk M. Ďurica.)

Sakristie s patrovou nástavbou byla přistavěna na počátku 15. století také po severní straně závěru farního kostela **sv. Mikuláše ve Znojmě** (obr. 16). Má obdélný půdorys s pětibokým závěrem. Ke sklenutí patra sakristie síťovou klenbou došlo patrně až po husitských válkách společně se zaklenutím presbytáře. Za autora úpravy z doby asi před rokem 1442 lze pravděpodobně, podle nalezené kamenické značky na točitém schodišti ze sakristie, pokládat Mikuláše ze Sedlešovic, jemuž se přičítají ve stejné době také práce v klášteře v Louce a v kostele v Loděnicích (KROUPA 1996). K původním otvorům patří dvě novogoticky upravená okna ve výklencích se sedátky po stranách, osvětlující interiér patra v jeho závěru od severu i východu. V jižní stěně se nachází na východní straně úzká a vysoká obdélná nika neznámého účelu. Na západ od ní lze vidět další, ale širokou niku překlenutou segmentem. Hranu záklenku podepírá bohatě profilované žebro. Obě niky vykazují některé společné znaky: začínají ve stejné výšce přibližně 0,8 m od současné podlahy, jsou zapuštěny stejně hluboko do zdiva a jejich výška přesahuje 2 metry. V jihozápadním koutě velké niky se nachází menší nika vysoká ve vrcholu záklenku pouze 1,2 m, mírně se zužující k lomenému okénku s pravoúhlým ostěním s průhledem vysokým 0,4 a širokým 0,32 m. I přes své rozměry nika postavě dospělého člověka naprosto vyhovuje. Patrony kostela sv. Mikuláše byli loučtí premonstráti, kteří kostel získali již při založení kláštera v roce 1190 jako věno. Kostel sv. Mikuláše se později stal hlavním farním chrámem města Znojma.⁴²

Srovnání s jinými objekty a interpretace funkce pater sakristií s hagioskopem.

Patra sakristií sloužila k různým účelům. Známe knihovny, kapitulní síně, kaple, archivy, relikviáře, depozitáře a nakonec také sakristii, o níž hovoří již zmíněná krumlovská smlouva.⁴³ Takové dobové označení ale nemusí znamenat, že se jedná o funkci jedinou. Patro nad sakristií v katedrále

⁴² Severní věž kostela, sousedící se sakristií na západě, pochází ze starší stavby z doby před rokem 1338. Otevírá se ve výšce prvního patra do lodi portálem, jenž sloužil asi v 16. století jako přístup na pavlačovou tribunu v lodi neznámého účelu. Patrně z tohoto období totiž pocházejí rytiny v omítce ve špaletě, které představují znojemské kostely. V první fázi byl portál možná užíván jako vstup do krovu předchůdce současného presbytáře. Později byl zúžen, omítnut a bylo do něj vloženo několik stupňů. Petr Kroupa jej interpretuje jako vstup na oratoř (KROUPA ET AL. 1996, 16, grafická dokumentace obr. 77–79, obrazová příloha 210). Spíše se dá počítat s umístěním varhan. K přívodu vzduchu z měchů mohl sloužit snad malý otvor po straně vchodu. L. ŠTURC (2008, 17) uvádí bez uvedení pramene, že patro sakristie sloužilo jako kaple eucharistického bratrstva Těla Kristova. K tomu KROUPA ET AL. (1996, 47, 79), zde se kladou naopak pobožnosti bratrstva do hřbitovní kaple sv. Martina a sv. Anny.

⁴³ Zahraniční příklady s uvedením příslušné literatury uvádí LICKES (1982, 355–356). Ke knihovně LEHMANN (1957). Srovnej také ideální plán kláštera z 9. století ze St. Gallen (SOMMER 1997, 34–35).

Obr. 21. Louka u Znojma (okr. Znojmo), kostel sv. Václava, premonstrátský klášter, opatská kaple sv. Šebestiána. Emporový otvor v nice, směřující do presbytáře, někdy před rokem 1487. Při posledních památkových úpravách byla do otvoru osazena nepůvodní transenna (okenní výplň z kamenného materiálu sloužila ke stínění oken především ve Středomoří). (Foto autor, 2008.)

sv. Víta sloužilo podle zprávy z roku 1414 jako knihovna – „*libraria*“ (TOMEK 1871b, 116). Zároveň je také známo, že před požárem Pražského hradu v roce 1541 se zde uchovávaly relikvie, které se prezentovaly na představené pavlačové emporě. Nelze říci s jistotou, zda prameny zachycují proměnu funkce, či pouze informují o dvou různých možnostech. Ve sv. Vítu byla postavena také „*sacristia nova*“ nad jižní předsíní, jak o tom informuje k roku 1367 Beneš Krabice z Weitmile (FRB IV, 536). Podle tajného úkrytu v podlaze lze soudit, že měla funkci depozitáře. Teprve mnohem později začala sloužit jako Korunní komora (LÍBAL/ZÁHRADNÍK 1999, 120–122). Menší okno směřující do transepu by mohlo naznačovat také záměr, jímž

by bylo využito sakristie jako emporové oratoře. K tomu ovšem nikdy nedošlo, neboť katedrála byla dokončena až ve 20. století.⁴⁴ V klášterním kostele v **Eberbachu** (okres Rheingau) přiléhají k severní straně transepu v přízemí románské armarium a sakristie. Nad nimi vznikly v době gotiky archiv a knihovna a ve druhém patře další dvě prostory, které jsou přístupné přímo z dormitáře. Západní místnost se otevírá malým obdélným oknem v nice s klekátkem do chrámu (obr. 17). Jedná se údajně o pokoj pro nemocné (HERCHENRÖDER 1965, 95). Dobové písemné zprávy stejně tak jako v jiných případech postrádáme. Většinou tak zůstává samotná stavební podoba objektu často jediným možným vodítkem k interpretaci jeho funkce.

Ve venkovském prostředí se často setkáváme také s refugiálním využitím pater sakristií. Ve farním kostele v **Hrobech** (okr. Tábor) se dochoval příklad malého okénka spojujícího patro sakristie s presbytářem, podobný výše uvedeným situacím. V místnosti nad sakristií, zaklenuté valenou klenbou, vidíme na severu, východě i na jihu malá okna se sedátky po stranách, která lze zabezpečit okenicí se závorou (SOMMER 1992).⁴⁵ Spojení útočiště, případně částečně obytné místnosti přímo s interiérem vesnického kostela není pro období 14. století rozhodně výjimečné. K zřízení okénka směrem do chóru mohly samozřejmě vést i bezpečnostní důvody. Podobnost se zmíněnými případy ovšem budí značné pochybnosti o tomto způsobu interpretace. Jeho existence měla zcela jistě i jiné důvody. Pokládáme proto otvor za emporový a řadíme jej mezi hagiioskopy.⁴⁶

V místnosti nad sakristií v **augustiniánském klášteře v Roudnici nad Labem** (okr. Litoměřice), vzniklé v první polovině 14. století, se také nachází ve východní části malé okno. Směřuje do presbytáře a patrně souvisí až s barokní přestavbou. Nelze vyloučit, že se jedná pouze o úpravu původního otvoru. Prostory zakončená trojbokým závěrem byla původně zaklenuta křížovou

44 K ukazovacím emporám viz pozn. 11. Směřováním okénka do transepu je tento příklad mezi ostatními zde zmíněnými ojedinělý.

45 Jan SOMMER (1992, 35) se domnívá, že objekt byl využíván pouze krátce, protože zde postrádáme interiérové omítky. O nedokončení vnitřní úpravy může vypovídat i ponechaný ramenát okna. Kostel vznikl někdy v poslední čtvrti 14. stol. (HOREJŠÍ/VACKOVÁ 1965; SEDLÁČEK 1999, 330).

46 O zřízení oratoře v západní věži ve farním kostele v Ředhošti se dovídáme ze soudních akt pražské konzistoře k roku 1396. V rozsudku se praví, že místní rychtář má mít z věže, kam může kdykoli svobodně vstupovat a v nebezpečí se bránit nepřátelům, udělané okno do kostela (SOMMER 1998). Příkladem částečně obytné či útočiště místnosti nad sakristií jsou Příbyslavice na Moravě. Vysoko umístěný vstup vedl přímo z interiéru kostela. Naopak patro sakristie přístupné přímo zvenčí se nachází v Morašicích (SOMMER 1988).

Obr. 22. Louka u Znojma (okr. Znojmo), kostel sv. Václava, premonstrátský klášter. Pohled od severu, tři fáze vývoje emporových otvorů. Nejvýchodněji gotický hagioskop, v baroku z kaple sv. Šebestiána vysazen arkýř do chóru. Nejzápadněji umístěná okna souvisí také s barokními úpravami kostela – vedou na podestu spojující komunikačně jižní podélnou emporu, sakristii a schodiště vedoucí do kaple sv. Šebestiána. Nejvýše umístěný otvor vznikl zazdívkou portálu na točité schodiště – nejedná se o emporu. (Foto autor, 2010.)

žebrovou klenbou. Na severní stěně lze vidět malby s motivy vytvářejícími dojem interiéru klášterní knihovny, datované na počátek 15. století (POCHE 1980, 241–246; VLČEK/SOMMER/FOLTÝN 1997, 622–624).

K empoře v prvním patře věže kostela **sv. Ducha na Starém Městě pražském**, pravděpodobně sloužící jako oratoř abatyše, existuje celá řada analogií, které naplňují koncept soukromého prostoru fundátora uvnitř klášterního komplexu (ČECHURA 1983). Představenými konventů se totiž zpravidla stávaly příslušnice bohatých rodin zakladatelů nebo donátorů, kteří se rekrutovali z řad šlechty nebo nejbohatších městských elit. Nejinak tomu bylo i v případě kláštera dominikánek u sv. Anny **při kostele sv. Vavřince na Starém Městě pražském** (PAVALA 2007, 1). Dormitář zde nacházíme, podobně jako tomu zřejmě bylo u benediktinek u kostela sv. Ducha, připojený k západní části kostela. Rovněž i zde fungovala v druhé polovině 14. století, nezávisle na emporové oratoři sester v lodi kostela, východní empora (obr. 18), nacházející se v patře východního křídla konventu (VLČEK/SOMMER/FOLTÝN 1997, 506–508; BENEŠOVSKÁ/VŠETEČKOVÁ 1996, 55–56; LÍBAL 2001, 350–351; KALINA/KOŤÁTKO 2004, 43–48; PAVALA 2002). Pro komunikaci sloužilo menší obdélné okno, jehož ostění je zasazeno při lici vnitřní stěny presbytáře (obr. 19). Později byla jeho západní část odstraněna při proražení velkého barokního okna.⁴⁷ Celá situace má nepochybně genetickou souvislost s řešením, které známe již z 13. století z kláštera **sv. Anežky Na Františku**. A možná se znovu opakuje v (rovněž spojeném) konventu minoritů a klarisek u kostela **sv. Ducha v Opavě**. Petr TESÁŘ (2006) uvažuje o vzniku soukromé kaple v prvním patře věže stojící na severní straně presbyteria v souvislosti s Annou, dcerou Mikuláše II. Opavského, která se stala abatyší přílehlého konventu klarisek někdy kolem roku 1362.⁴⁸ Jako další příklad můžeme uvést emporovou kapli spojenou s královskou **kaplí P. Marie, později sv. Václava v Brně** (stála do roku 1908 v nároží domovního bloku na Dominikánském náměstí), která se prvně uvádí v roce 1297. V roce 1322

⁴⁷ Pod tímto oknem se nacházejí dvě okna přibližně stejné velikosti, ale už bez profilovaného ostění. Zatímco okno emporové oratoře snad bývalo původně otevřené nebo zakryté textilií, byly minimálně do ostění západního z nižších oken vloženy z obou stran mříže. Z odhalené zazdívký západního okna je patrné, že do něj ústila vysoká nika, která byla vybourána v románském zdivu. K restaurování kostela a interpretaci okna jako okna oratoře viz www.tradice.com/realizace/aktual/anna/klanění_okno.htm; Zatím nebyla nalezena uspokojivá odpověď na otázku, z jakého důvodu byla západní část kostela zastřešena samostatně v polovině dvacátých let 14. století. Přičemž bezpochyby v téže době již musela značná část závěru stát. Současný jednotný krov lodi a presbytáře vznikl nejdříve v roce 1373 (PAVALA/EBEL 2002). Viz také www.dendrochronologie.cz/databaze.

⁴⁸ K vzniku a podobě kláštera D. PRIX (2005), jenž ve své starší práci (1998) zmiňuje zazděný otvor směřující do presbytáře z patra nad původně zaklenutou místností údajně kaple. Jako možné interpretace navrhl buď okno sloužící pro orientaci zvoníka, nebo nějakou úlohu při liturgickém zpěvu. Kaple (?) prý také obsahovala západní tribunu, na což upomíná druhotný vstup (EBELOVÁ 2006, 344–345, 356–357). Pokud nebylo dříve 1. patro věže (kaple ?) přístupné otvorem v dřevěné podlaže, jako jediný vstupní otvor by fungoval dnes zazděný portál z presbytáře.

Obr. 23. Louka u Znojma (okr. Znojmo), kostel sv. Václava, premonstrátský klášter, opatská kaple sv. Šebestiána, někdy před rokem 1487. Nika směřující do presbytáře s emporovým otvorem, vlevo od ní přístup do vysazeného barokního arkýře. (Foto autor, 2010.)

získala celý komplex Eliška Rejčka, jež ho vzápětí věnovala klášteru cisterciáček ve Starém Brně.⁴⁹ Horní kapli s trojbokým závěrem spojoval se spodní (hlavní) kaplí emporový otvor vysoký asi 2 m, široký 1,40 m, zaklenutý segmentem. Jeho pravouhlé ostění s náročnou profilací včetně parapetu pochází nejspíše z 15. století. Místnost sloužila za oratoř abatyši a sestrám. S největší pravděpodobností fungovalo spojení obou kaplí už od dob Elišky Rejčky (BENEŠOVSKÁ 2003), původní emporový otvor byl však patrně menší.⁵⁰

Emporová oratoř v patře nad sakristií se dochovala v jižní věži po straně presbyteria premonstrátského **kostela sv. Václava v Louce**, (dnes předměstí Znojma) (KROUPA 1997, 52–61; BOROVSKÝ/KROUPA/KROUPA 2005; LÍBAL 2001, 587–588). Byla postavena nesporně před rokem 1487 jako soukromá kaple louckých opatů. Obdélný půdorys věže byl přizpůsoben kratšímu polygonálnímu závěru vyzdáním koutů. Dvě velká kružbová okna s lomenými záklenky osvětlovala pouze závěr od východu (dnes zazděné) a jihu (obr. 20). Západní pole kaple zaklenuté křížovou žebrovou klenbou je čtvercové. V centru kaple stojí oltář sv. Šebestiána pocházející z úpravy v roce 1580. Sledovat bohoslužbu v klášterním kostele dovolovalo původně pouze čtvercové okénko o stranách 0,49 m (obr. 21, 22). Vede k němu úzká špaleta proražená ve zdivu románského závěru, její šířka činí 0,70 a na výšku měří 1,60 m. Zevnitř bylo okénko uzavíráno okenicí, ale původně snad byla v rámu nějaká výplň. Pod okénkem se nacházejí dva zděné stupně, které lze interpretovat jako opěrky pro ruce a nohy. Vstup do klekací niky byl patrně v 17. století zazděn. Tehdy vznikl nalevo nový průraz, ústící do arkýře se zasklenými okny (obr. 23). Přístup na emporu umožňoval portál v jihozápadním koutě jižní stěny. Vedle k němu krytá chodba, která spojovala kapli s východním křídlem kláštera (KROUPA/SZABÓ 2005). Do obytné místnosti ve druhém patře pokračovalo točité schodiště vybudované na západní straně. Ze schodiště ústí také portál na dnes již neexistující lávku vedoucí do útočiště v protější – severní věži (obr. 20).⁵¹

Jakousi nápodobou louckého klášterního chrámu měl být zřejmě závěr kostela **sv. Markéty v Loděnicích** (okr. Znojmo) budovaný někdy ve druhé čtvrtině 15. století (KROUPA 1999; SAMEK 1999, 397–402; ECKL 2004). Severní věž, nyní snížená, měla zřejmě pouze refugiální využití, zatímco v jižní věži vznikla soukromá oratoř opata. V přízemí se nachází sakristie, v patře emporová oratoř, a teprve ve druhém patře následuje další soukromá oratoř. Do prvního patra se kromě točité-

49 K roku 1297 (RBM II, č. 1773, s. 763); 1322 (CDM VI, č. 219, s. 161).

50 Kaple stála do roku 1908 v nároží domovního bloku na Dominikánském náměstí. Ikonografické prameny ke kapli shromáždili J. SEVERINOVÁ a K. SEVERIN (2006). Autoři spojují emporový otvor až s úpravou, která proběhla asi v letech 1467–1479, kdy byl konvent nucen přesídlit z poničeného kláštera přímo do Brna (ibid., 349–obr. 36). Severní kaple mohla vzniknout z původně starší domácí kaple měšťanského domu (ibid., 343–obr. 30).

51 Podle nejnovějších poznatků mohl vznik kaple souviset již s etapou předhusitskou. Stopy požáru, patrně v celém interiéru a v chóru, se totiž dají spojovat právě s vypálením kláštera husity v roce 1425. Doposud tradovaná úprava kaple, připisovaná Mikuláši ze Sedlešovic díky datu 1447 z kaple, korespondujícímu s dobou jeho působení na obnovení kláštera, byla po posledním restaurování přehodnocena. Správné čtení letopočtu datujícího výmalbu kaple je 1487 (KROUPA/SZABÓ 2005; KNOR/KNOROVÁ 2005).

ho schodiště dalo vstoupit samostatným portálem z exteriéru, patrně přímo po lávce ze sousední fary. Špaletu emporového otvoru zaklenutou půlkruhem dnes chrání úzká parapetní zídka, tento stav je ale výsledkem úprav 19. a 20. století. Starší emporový otvor se nicméně dá s vysokou pravděpodobností předpokládat. Na rozdíl od Louky zde došlo k oddělení dvou funkcí oratoře do dvou prostorů, mimořádně je nacházíme v jižní věži umístěné nad sebou. Význam obou oratoří dotváří náročně řešené žebrové klenby.

V souvislosti s emporovými oratořemi s hagioskopem je potřeba také zmínit zaniklou patrovou kapli u kostela **sv. Michala na Starém Městě pražském**. Přiléhala snad na západní straně k severní lodi. Dodnes se z ní zachovaly pouze snesené úseky náročné výmalby zobrazující zemské patrony (BAUM/LÜSSNER 1885 a 1886; NEUWIRTH 1893, 569–571; WRATISLAVOVÁ/LORENC 1950; DRAGOUN/VLČEK 1996). Ze stručného popisu před její demolicí se dovídáme, že horní kapli zaklenutou dvěma poli křížové klenby a síťovou klenbou v závěru o stejné šíři (BAUM/LÜSSNER 1885) spojoval s kostelem jakýsi „otvor v lomeném oblouku“ (BAUM 1885).⁵² Podrobnější informace se dovídáme z ujednání mezi generálním vikářem a Purkardem z Aldenburga, které bylo v roce 1406 zapsáno do erekních knih, o podmínkách vystavění dvou kaplí na volném pozemku mezi jeho domem stojícím na sever a kostelem sv. Michala: „jedna horní mezi kostelem řečeným a domem Purkarda, dotýkající se tohoto kostela, z kterého domu od starodávna k tomuto kostelu, vedle místa, v kterém musí být postavena horní kaple, bylo jakési okno s místností jako oratoří učiněno a odhaleno; a jinou dolní v tomtéž kostele, která bude přístupná skrze šnek, a tento šnek bude mít dvě dveře, jedny nahoře vedle vstupu na šnek a druhé dole při patě šneku do dolní kaple... Tento vstup je situován ve zdi na pozemku domu Purkartova... Od těchto dveří bude mít Purkart a jeho nástupci klíče... a budou moci kdykoli vstupovat do dolní kaple... Pod kaplí horní a mříží této kaple bude zbudováno jedno krásné okno bez mříže do kostela a jiné kromě (ven z?) mříže téže kaple s mříží ze strany jmenovaného kostela...“⁵³ Poslední slova jsou dost nejednoznačná, *cancellum* totiž může označovat i přepážku. Okno horní kaple směrem do kostela mělo být asi zamřížováno ze strany kostela, zatímco okno přízemní kaple mělo být otevřené; Na zaměření (LÍBAL ET AL. 1960) je vidět alespoň pozůstatek točitého schodiště. Na zaměření z roku 1993 už není patrné vůbec (MUK 1993). Točité schodiště bylo nedávno odhaleno také v síle zdiva západní stěny (HUML 1998). Souvislost s oratoří však patrně nemá. V zápise se také hovoří o možnosti založení oltáře a dotování kaplanství. Zda k tomu došlo, nevíme. Purkard v následujících letech prezentuje k již dříve založeným oltářům na jiných místech v kostele (LC VIII, s. 215, 230; LC IX, s. 177, 182)

Závěr

Interpretace emporových otvorů u zmíněných objektů vychází z následující charakteristiky: společným znakem je snaha o maximální rozšíření pozorovacího úhlu při minimálním rozměru samotného průzoru. K tomu většinou sloužila nika umožňující proniknout šíří zdiva bezprostředně k ostění otvoru. Pokud nika chybí, je to proto, že vnitřní stěna není tak silná (sv. Bartoloměj v Kolíně). Příklady okenních otvorů se vyznačují také tím, že se přizpůsobují úrovni očí člověka, většinou klečícího (sv. Bartoloměj v Kolíně, sv. Kliment na Novém Městě pražském, sv. Mikuláš ve Znojmě). Je to možné pozorovat již na nejstarším příkladu v kostele sv. Martina v Dražicích. V kapli sv. Šebestiána v Louce se zachovalo dokonce v nice klekátko. Pro sedícího člověka byla komponována sedile s okénkem ve sv. Štěpánu na Novém Městě pražském. Oba způsoby se patrně daly kombinovat v případě empory v kostele sv. Ducha na Starém Městě pražském. V kostele sv. Víta v Českém Krumlově předpokládáme, že původní úroveň podlahy ležela v takové výšce, aby dovolovala opět klečícímu člověku vizuálně komunikovat s interiérem chrámu. Je ovšem nutné upozornit na fakt, že na rozdíl od ostatních příkladů se v tomto případě průzor nacházel v takovém umístění, že z něho hlavní oltář v presbyteriu nebylo možné spatřit. K sedátku v okenní nice v kostele sv. Štěpána na Novém Městě pražském se muselo vystoupat asi po nějakých schůdkách, podobně jako v případě výklenků v kostele sv. Mikuláše ve Znojmě. Zcela odmítnout mu-

52 Popis kaple se v dobové literatuře značně liší. Antonín BAUM (1885) uvádí, že kaple byla sklenuta síťovou klenbou a ukončena malým čtvercovým presbyteriem. Dále píše, že zazděný otvor z patra kaple vedl do kostela, který ale stál na jiném místě než současný barokní. Tomu by nasvědčovala i situace zaměření, která neodpovídá publikovanému pravidelnému půdorysu kaple. Současně by to znamenalo, že se pozůstatky kaple nedají očekávat ani v severní obvodové zdi kostela sv. Michala. Viz níže.

53 „...unam superiorem inter ecclesias predicta et domum ipsius Purkardi, eidem ecclesie contiguam (kaple se dotýkající domu, s domem sousedící), de qua domo...fuit quedam fenestra cum comodo pro oratorio facta et deputata...“ (okno s místností, ale může také znamenat s účelem, jako oratoř udělané), „Infra quam capellam superiorem et ipsius capelle cancellum una pulchra fenestra sine cancello ad ecclesiam et alia extra cancellum eiusdem capelle cum cancello a parte ecclesie memorate fieri debebunt...“ (LE VII, s. 249–250, překlad autor)..

síme využití těchto otvorů k osvětlení interiéru. V neposlední řadě je důležitým aspektem těchto okének jejich časově podmíněné trvání. Pokud si empora uchovala funkci oratoře do novověku, s vysokou pravděpodobností došlo ke zničení původního uspořádání, protože nevyhovovalo dobovým požadavkům. Jednotlivé fáze přestaveb jsou dobře patrné na příkladě kaple sv. Šebestiána v klášterním kostele v Louce nebo v klášteře dominikánek u sv. Anny na Starém Městě v Praze (obr. 22, 18). Původní otvory se tak paradoxně zachovaly (v Louce a u sv. Anny byly restaurovány) především tam, kde již v mladším období tyto objekty jako oratoře nesloužily a buďto zanikly, jako v kostele sv. Štěpána na Novém Městě pražském, nebo kde tyto otvory alespoň nepřekážely dalšímu využití (sv. Bartoloměj v Kolíně, sv. Duch na Starém Městě pražském a sv. Kliment na Novém Městě pražském).

Zmíněné emporové otvory klasifikujeme jako hagioskopy. Sloužily nepochybně pro vizuální komunikaci s presbytářem a uvedené prostory plnily minimálně druhou funkci oratoře – umožňovaly sledovat bohoslužbu nebo eventuálně vystavenou hostii při zachování soukromí. Nelze vyloučit ani komunikaci akustickou při poslechu bohoslužby. V takovém případě už by byla oratoř využitelná pro celou skupinu lidí. Pokud se ovšem ptáme, zda tyto empory plnily také první funkci oratoře, kterou je privátní bohoslužba nebo soukromá zbožnost nezávislá na liturgickém dění v lodi nebo presbytáři kostela, musíme konstatovat, že nevíme. Nejblíže se svým utvářením blíží příkladu kaple sv. Šebestiána v Louce patro sakristie kostela sv. Mikuláše ve Znojmě, i přes celou řadu profánních prvků, které ovšem nevylučují, tak jako v ostatních případech, možnost alespoň privátní zbožnosti. V rezolutnějších závěrech nám brání mimo jiné dochovaná strohá interiérová úprava. Postrádáme stopy výmalby, kterou bychom u oratoří určených pro příslušníky společenských elit předpokládali. Přesto je zřejmé, že na ztvárnění těchto objektů po stránce architektonické byly kladeny vesměs vysoké nároky, projevující se v zaklenutí a použitím tvarosloví.

Závěrem můžeme shrnout: východní emporu v kostele sv. Ducha v Praze lze s největší pravděpodobností považovat za oratoř abatyše nebo jiné významné osoby z okruhu zakladatelů kláštera. U ostatních případů však identifikujeme obtížně okruh osob, kterým by mohly emporové oratoře sloužit. Východní empory v kostele sv. Štěpána v Praze a v kostele sv. Mikuláše ve Znojmě hrály snad původně nějakou úlohu v rámci činnosti řádu křížovníků s červenou hvězdou respektive premonstrátů, to může ostatně platit i o cisterciácích u sv. Klimenta v Praze na Novém Městě. Mohlo se jednat například o soukromý prostor určený čelným představitelům řádu, kteří se zde příležitostně účastnili farní bohoslužby. U sv. Mikuláše ve Znojmě se ovšem sloužila laická bohoslužba před letnerem. Zakladatelem kostela sv. Štěpána na Novém Městě a iniciátorem přestavby závěru kostela sv. Bartoloměje v Kolíně byl Karel IV, který si ve druhém případě patronát k faře ponechal. Hledat souvislosti v tomto směru by bylo ale velmi odvážné. Stejně tak nemůžeme potvrdit nějaký zájem Rožmberků, patronů kostela sv. Víta v Českém Krumlově, na oratoři na východní empoře. Patra sakristií ve sv. Bartoloměji v Kolíně nebo ve sv. Vítu v Krumlově sloužily nepochybně po většinu doby jako depozitáře či pokladnice. To samo o sobě ovšem jejich využití jako oratoří nevylučuje. Představu o funkci pokladnic a relikviářových komor a dále třeba knihoven jako oratorií vysvětlujeme tím, že poskytovaly místo pro soukromou četbu, kontemplaci nebo adoraci relikvií. S touto aktivitou mohlo být také spojeno případné sledování bohoslužby v soukromí. Tak vlastně docházelo k propojení obou funkcí oratoře v jediném objektu, navíc v kombinaci například s relikviářem (LIEBENWEIN 1978; LICKES 1982, 62–65, 72–74; BÖKER 2004, 74–75). Úkolem dalšího bádání bude pokračovat minimálně v mapování tohoto fenoménu. Jsme teprve na počátku výzkumu a je třeba si klást nové otázky a hledat nové souvislosti mezi těmito objekty a liturgickým provozem.⁵⁴

54 Podkladem příspěvku byla přednáška na kolokviu *Sakrální stavební formy středověku a raného novověku*, uspořádáno NPÚ, ú.o.p. v hl. městě Praze dne 11. listopadu 2008.

PRAMENY A LITERATURA

- AUGUSTINKOVÁ 2008 — Lucie AUGUSTINKOVÁ: Členění sakrálního prostoru tribunami. Svorník 6, 2008, 127–139.
- BADSTÜBNER 1990 — Ernst BADSTÜBNER: Emporenkirche und Doppelkapelle. Vergleich eines Architekturmotivs in der frühmittelalterlichen Sakralbaukunst Transkaukasiens und des Abendlandes. In: P. LUDWIG (hrsg.), *Aachener Kunstblätter des Museumsvereins* 38, Köln 1989/90, 75–86.
- BACHMANN 1977 — Erich BACHMANN (ed.): *Romanik in Böhmen*. München 1977.
- BATKOVÁ/DRAGOUN 1996 — Růžena BATKOVÁ / Zdeněk DRAGOUN: Kostel sv. Martina ve zdi. In: P. VLČEK ET AL., *Umělecké památky Prahy – Staré Město, Josefov*. Praha 1996, 93–95.
- BAUM 1885 — Antonín BAUM: Kaplička starožitná v domě čp. 460 v Starém Městě pražském. PA XIII, 1885, 43–44.
- BAUM/LÜSSNER 1885 — Antonín BAUM / Mořic LÜSSNER: Mittheilungen der K. K. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Kunst- und historischen Denkmale. Neue Folge 11, Wien 1885, LXV.
- BAUM/LÜSSNER 1886 — Antonín BAUM / Mořic LÜSSNER: Mittheilungen der K. K. Central-Commission zur Erforschung und Erhaltung der Kunst- und historischen Denkmale. Neue Folge 12, Wien 1886, XCI–XCII.
- BENEŠOVSKÁ 1986 — Klára BENEŠOVSKÁ: Kostel v Trstěnici u Znojma a otázka funkce tzv. vedlejších prostor středověkých kostelů. AH 11, 1986, 305–312.
- BENEŠOVSKÁ 2003 — Klára BENEŠOVSKÁ: Královský dům v Brně a jeho kaple. In: J. FAJT (ed.), *Dvorské kaple*. Praha 2003, 185–193, 426–231.
- BENEŠOVSKÁ/VŠETEČKOVÁ 1996 — Klára BENEŠOVSKÁ / Zuzana VŠETEČKOVÁ: Kostel sv. Anny. In: P. VLČEK ET AL., *Umělecké památky Prahy – Staré Město, Josefov*. Praha 1996, 55–56.
- BENEŠOVSKÁ/FROLÍK/ŠRONĚK/VLČEK/VŠETEČKOVÁ 2000 — Klára BENEŠOVSKÁ / Jan FROLÍK / Michal ŠRONĚK / Pavel VLČEK / Zuzana VŠETEČKOVÁ: Kostel sv. Jiří. In: P. VLČEK ET AL., *Umělecké památky Prahy – Pražský hrad a Hradčany*. Praha 2000, 136–145.
- BERGER 2008 — Rupert BERGER: *Liturgický slovník*. Praha 2008.
- BINDING 1999 — Günter BINDING: *Empore*. In: *LexMa III*. Stuttgart–Weimar 1999, 1895–1896.
- BOROVSKÝ/KROUPA/KROUPA 2005 — Tomáš BOROVSKÝ / Jiří KROUPA / Petr KROUPA: Louka. In: D. FOLTÝN ET AL., *Encyklopedie moravských a slezských klášterů*. Praha 2005, 795–804.
- BORSKÝ 1990–1992 — Pavel BORSKÝ: Výzkum románské architektury na Moravě VI. SPFFBU F 34–36, 1990–1992, 189–193, obr. 41.
- BÖKER 2004 — Hans J. BÖKER: Die Architektur der Schlosskirche, ein Kirchenbau zwischen Spätmittelalter und Reformation. In: *Evangelischen Kirchengemeinde Meisenheim (Hrsg.), 1504–2004 Schlosskirche Meisenheim*. Meisenheim 2004, 65–99.
- BRANIŠ 1891 — Josef BRANIŠ: Chrám sv. Barbory v Kutné Hoře, dějiny a popis původní stavby až do roku 1620. Kutná Hora 1891.
- BRÜCKNER 1974 — Aleksander BRÜCKNER: *Słownik etymologiczny języka polskiego*. Warszawa 1974.
- CAZEVES/RATHOFER 1996 — R. CAZEVES / J. RATHOFER (eds.): *Das Stundenbuch des duc de Berry, Les Tres Riches Heures*. Vorwort U. Eco. Wiesbaden 1996.
- CDM VI — *Codex diplomaticus et epistolaris Moraviae*, Tom. VI., Josef CHYTIL (ed.), Brünn 1853.
- ČAREK 1940 — Jiří ČAREK: Kostel sv. Martina ve zdi. In: *Poklady národního umění*, sv. 17, Praha 1940.
- ČECHURA 1983 — Jaroslav ČECHURA: Patrová kaple a nejstarší část kláštera ve Vyšším Brodě. *Umění* 31, 1983, 317–333.
- ČERNUŠÁK/POJSL 2005 — Tomáš ČERNUŠÁK / Miloslav POJSL: Olomouc: Klášter dominikánů a kostel Neposkvrněného početí Panny Marie. Velehrad 2005.
- DRAGOUN 2002 — Zdeněk DRAGOUN: Praha 885–1310. Kapitoly o románské a raně gotické architektuře. Praha 2002.
- DRAGOUN/VLČEK 1996 — Zdeněk DRAGOUN / Pavel VLČEK: Kostel sv. Michala (čp. 460/I). In: P. VLČEK ET AL., *Umělecké památky Prahy – Staré Město, Josefov*. Praha 1996, 95–97.
- EBELOVÁ 2006 — Ivana EBELOVÁ (ed.): *Opava*. Praha 2006.
- ECKL 2004 — Petr ECKL: Farní kostel sv. Markéty v Loděnicích. Brno 2004.
- FAVRE 1881 — Leopold FAVRE (ed.): *Glossarium mediae et infimae latinitatis*. Conditum a Carolo du Fresne domino du Cagne. Tom. VI., O–Q, Niort 1881.
- FRB IV — *Fontes rerum Bohemicarum*, Tom. IV., *Kronika Beneše z Weitmile*, Josef EMLER (ed.), Praha 1884, 459–548.
- FREIGANG 2003 — Christian FREIGANG: Chöre als Wunderwerke. Bildinszenierungen, Blickachsen und Materialtranszendenz in der Klosterkirche von Brou bei Bourg-en-Bresse. In: A. MORAHT-FROMM (hrsg.), *Kunst und Liturgie. Choranlagen des Spätmittelalters, ihre Architektur, Ausstattung und Nutzung*. Ostfildern 2003, 59–83.
- FOLTÝN/VLČEK 1997 — Dušan FOLTÝN / Pavel VLČEK: Zaniklé opatství benediktinek U Milosrdství Božího u kostela sv. Ducha. In: P. VLČEK / P. SOMMER / D. FOLTÝN (eds.), *Encyklopedie českých klášterů*. Praha 1997, 534.
- HAAS 1990 — Walter HAAS: Zur Bedeutung der Längsemporen im mittelalterlichen Kirchenbau. *Zeitschrift des deutschen Vereins für Kunstwissenschaft* Band 44/1, Berlin 1990, 35–42.
- HERCHENRÖDER 1965 — Max HERCHENRÖDER: *Die Kunstdenkmäler des Landes Hessen, Der Rheingaukreis*. Wiesbaden 1965.
- HOLUB/KOPEČNÝ 1952 — Josef HOLUB / František KOPEČNÝ: *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha 1952.
- HOŘEJSÍ/VACKOVÁ 1965 — Jiřina HOŘEJSÍ / Jarmila VACKOVÁ: Z průzkumu středověkého umění jižních Čech. *Umění* 13, 1965, 302–305.
- HUML 1998 — Václav HUML: Příspěvek ke gotické podobě kostela sv. Michala na Starém Městě. *Archaeologia historica* 23, 1999, 323–334.
- JUNGMANN 1990 — Josef JUNGMANN: *Slovník českoněmecký II. 1836*. J. PETR (ed.), Praha 1990.
- KALINA/KOTÁTKO 2004 — Pavel KALINA / Jiří KOTÁTKO: Praha 1310–1419. Kapitoly o vrcholné gotice. Praha 2004.

- KASPER 1993–2001 — Walter KASPER (hrsg.): Lexikon für Theologie und Kirche. Freiburg–Basel–Rom–Wien 1993–2001.
- KASIČKA/NECHVÁTAL 1986 — František KASIČKA / Bořivoj NECHVÁTAL: K počátkům středověké architektury v jihozápadních Čechách – Radomyšl u Strakonice. Umění 34, 1986, 193–210.
- KNOR/KNOROVÁ 2005 — Jan KNOR / Kateřina KNOROVÁ: Výbor z restaurátorské dokumentace památkové obnovy opatské kaple tzv. Šebestiány v jižní věži baziliky premonstrátského kláštera ve Znojme–Louce, leden 2000 až prosinec 2003. Uloženo: NPÚ v Brně, inv. č. 1004, 19. 9. 2005, nestránkováno.
- KOCH 1998 — Wilfried KOCH: Evropská architektura. Encyklopedie evropské architektury od antiky po současnost. Praha 1998.
- KOTRBA 1970 — Viktor KOTRBA: Architektura. In: J. PEŠINA / J. HOMOLKA (eds.), České umění gotické 1350/1420. Praha 1970.
- KOVÁČ 2009 — Peter KOVÁČ: Kristova trnová koruna. Paříž, Sainte-Chapelle a dvorské umění svatého Ludvíka. Praha 2009.
- KOVAŘÍK 2000 — Petr KOVAŘÍK: Emporové kostely s podélnou dispozicí a jejich příklady na okrese Svitavy. Pomozí Čech a Moravy 4, 2000, 23–53.
- KRINGS 2006 — Bruno KRINGS: Ludvík z Arnsteinu. In: P. KUBÍN / H. PÁTKOVÁ / T. PETRÁČEK (eds.), Světci a jejich kult ve středověku. Sborník Katolické teologické fakulty Univerzity Karlovy, dějiny umění – historie 4, Praha 2006.
- KROUPA 1998 — Pavel KROUPA: K architektuře doby Václava II. a první poloviny 14. století. Zprávy památkové péče LVIII/7, 1998, 200–211.
- KROUPA 1996 — Petr KROUPA: Farní kostel sv. Mikuláše ve Znojme. Průzkumy památek II, 1996, 73–100.
- KROUPA 1997 — Petr KROUPA: Loucký klášter ve středověku a renesanci. In: P. KROUPA / L. SLAVÍČEK / J. KROUPA / J. UNGER, Premonstrátský klášter v Louce. Dějiny – umělecká výzdoba – ikonologie. Znojmo 1997, 52–61.
- KROUPA 1999 — Petr KROUPA: Opevněný farní kostel sv. Markéty v Loděnicích. In: K. CHAMONIKOLA (ed.), Od gotiky k renesanci. Výtvarná kultura Moravy a Slezska 1400–1550 II. Brno 1999, 118–120.
- KROUPA ET AL. 1996 — Petr KROUPA / K. SZABÓ / E. KEBRLOVÁ / L. ŠTURC / J. DVOŘÁK / T. BOROVSKÝ: Farní kostel sv. Mikuláše ve Znojme. SHP (N)PÚ v Brně 1996, inv. č. 4/4/10687.
- KROUPA/SZABÓ 2005 — Petr KROUPA / Katalin SZABÓ: Bývalý konventní chrám Nanebevzetí P. M. a sv. Václava v Louce (město Znojmo). (N)PÚ v Brně 2005, nestránkováno, inv. č. 4/4/15297.
- KUBÍČEK 1953 — Alois KUBÍČEK: Betlémská kaple. Praha 1953.
- LASSUS 1971 — Jean LASSUS: Raně křesťanské a byzantské umění. Praha 1971.
- LAVIČKA 2007 — Roman LAVIČKA: Zlatokorunská stavební huť. In: M. GAŽI (ed.), Klášter Zlatá Koruna. Dějiny – památky – lidé. České Budějovice 2007, 66–78.
- LC I, II, III–IV, VIII — Libri confirmationum ad beneficia ecclesiastica per archidioecesim I., František Antonín TINGL (ed.), Pragae 1867; II., František Antonín TINGL (ed.), Pragae 1868; III–IV., Josef EMLER (ed.), Pragae 1879; VIII–X., Josef EMLER (ed.), Pragae 1889.
- LE IV, VII — Libri erectionum archidioecesis Pragensis saeculo XIV.–XV., Tom. IV., Clemens BOROVÝ (ed.), Pragae 1883; Tom. VII., Josef PELIKÁN / Hana PÁTKOVÁ (eds.), Praha 2002.
- LEHMANN 1957 — Edgar LEHMANN: Die Bibliotheksräume der deutschen Klöster im Mittelalter. Berlin 1957.
- LIBAL 1984 — Dobroslav LIBAL: Gotická architektura. In: R. CHADRABA (ed.), Dějiny českého výtvarného umění I/1. Praha 1984.
- LIBAL 2001 — Dobroslav LIBAL: Katalog gotické architektury v České republice do husitských válek. Praha 2001.
- LIBAL/MUK 1996 — Dobroslav LIBAL / Jan MUK: Staré Město pražské. Architektonický a urbanistický vývoj. Praha 1996.
- LIBAL/ZAHRAVNÍK 1999 — Dobroslav LIBAL / Pavel ZAHRAVNÍK: Katedrála sv. Víta na Pražském hradě. Praha 1999.
- LIBAL ET AL. 1960 — Dobroslav LIBAL / M. VILÍMKOVÁ / J. VAJDIŠ / O. RULC: Objekty čp. 970 a 460/I na Starém Městě v Praze 1. Pasport SÚRPMO, Praha 1960, strojopis.
- LICKES 1982 — Heinrich LICKES: Chorflankierende Oratorien und Herrschaftslogen des späteren Mittelalters. Bamberg 1982.
- LIEBENWEIN 1978 — Wolfgang LIEBENWEIN: Privatoratorien des 14. Jahrhunderts. In: A. LEGNER (hrsg.), Die Parler und der Schönstil 1350–1400, Band 3. Köln 1978, 189–193.
- LORENC 1979 — Vilém LORENC: Nové Město pražské. Praha 1979.
- MADER 1908 — Felix MADER: Die Kunstdenkmäler des Königreich Bayern, Oberpfalz und Regensburg. XV, Bezirksamt Amberg, München 1908.
- MADER/HOFFMANN 1910 — Felix MADER / Richard HOFFMANN: Die Kunstdenkmäler des Königreich Bayern, Oberpfalz und Regensburg. XVIII, Bezirksamt Nabburg, München 1910.
- MÄDL 1897 — Karel Bedřich MÄDL: Soupis památek uměleckých a historických v Království českém v okrese Kolínském. Praha 1897.
- MACHEK 1997 — Václav MACHEK: Etymologický slovník jazyka českého. Praha 1997.
- MENCL 1965 — Václav MENCL: Panské tribuny v naší románské architektuře. Umění 13, 1965, 29–62.
- MENCL 1969 — Václav MENCL: Praha. Praha 1969.
- MENCLOVÁ 1976 — Dobroslava MENCLOVÁ: České hrady II. Praha 1976.
- MÖBIUS 1968 — Friedrich MÖBIUS: Westwerkstudien. Jena 1968.
- MUK/LANCINGER — Jan MUK / Luboš LANCINGER: Kostel sv. Ducha. Pasportizace SÚRPMO, Praha 1979, strojopis.
- MUK/LANCINGER — Jan MUK / Luboš LANCINGER: Kostel sv. Klimenta. Pasportizace SÚRPMO, Praha 1980, strojopis.
- MUK ET AL. 1979 — Jan MUK / Dobroslav LIBAL / J. FAJMON / O. NOVOSADOVÁ: Kostel sv. Štěpána. Pasportizace SÚRPMO, Praha 1979, strojopis.

- MUK 1993 — Jan MUK: Dům čp. 460/I. Pasportizace SÚRPMO, Praha 1993, strojopis.
- MVB I, V — Monumenta vaticana res gestas bohemicas illustrantia, Tom I., Ladislav KLICMAN (ed.), Pragae 1903; Tom. V., Kamil KROFTA (ed.), Pragae 1903.
- NECHVÁTAL 1999 — Bořivoj NECHVÁTAL: Radomyšl: raně středověké pohřebiště. Praha 1999.
- NEUWIRTH 1893 — Josef NEUWIRTH: Geschichte der Bildendenkunst in Böhmen. Prag 1893.
- PAVALA 2001 — Martin PAVALA: Kostel svatého Vavřince a svaté Anny. Souhrnná zpráva o 1. etapě restaurování interiéru v roce 2001, www.restauro.cz.
- PAVALA 2007 — Martin PAVALA: Legendy o sv. Anně. Několik poznámek k tradovaným omylům o pražském kostele. 2007, www.restauro.cz.
- PAVALA/EBEL 2002 — Martin PAVALA / Daniel EBEL: Kostel svatého Vavřince a svaté Anny. Zpráva o předběžném průzkumu krovu. Praha 2002, www.tradice.com.
- PFEIFER 1993 — Wolfgang PFEIFER: Etymologische Wörterbuch des Deutsche. Teil I. Berlin 1993.
- PODLAHA/HILBERT 1906 — Antonín PODLAHA / Kamil HILBERT: Soupis památek historických a uměleckých v království Českém od pravěku do počátku XIX. století. Metropolitní chrám sv. Víta. Praha 1906.
- POGAM 2003 — Pierre-Yves Le POGAM: The Hagioscope in the princely chapels in France from the thirteenth to the fifteenth century. In: J. FAJT (ed.), Dvorské kaple. Praha 2003, 171–178, 418–423.
- POCHE 1977 — Emanuel POCHE (ed.): Umělecké památky Čech, A–J. Praha 1977.
- POCHE 1979 — Emanuel POCHE (ed.): Umělecké památky Čech, K–O. Praha 1979. Rok vydání 1978.
- POCHE 1980 — Emanuel POCHE (ed.): Umělecké památky Čech, P–Š. Praha 1980.
- PRIX 1998 — Dalibor PRIX: Počátky a rozvoj minoritského kláštera v Opavě ve středověku. In: Opava. Sborník k dějinám města 1. Opava 1998, 39–62.
- PRIX 2005 — Dalibor PRIX: Konvent Minoritů s kostelem sv. Ducha. In: D. FOLTÝN ET AL., Encyklopedie moravských a slezských klášterů. Praha 2005, 542–551.
- RATHAUS 2007 — Alfred RATHAUS: Kleine Kirchenkunde. Reformierte Kirchen von innen und aussen. Göttingen 2007.
- RAVE 1924 — Paul Ortwin RAVE: Emporenbau in romanischer und frühgotischer Zeit. Bonn–Leipzig 1924.
- RBM II, IV, V — Regesta diplomatica nec non epistolaria Bohemiae et Moraviae, Tom II., Josef EMLER (ed.), Pragae 1882; Tom. IV., Josef EMLER (ed.), Pragae 1892; Tom V/2., Jiří SPEVÁČEK (ed.), Praha 1963.
- REZEK 1878 — Antonín REZEK: Paměti Mikuláše Dačického z Heslova. Praha 1878, X, 121; XIV, 328.
- RICHTROVÁ 2007 — Eva RICHTROVÁ: Rezidence Albrechta ze Šternberka ve Šternberku na severní Moravě. In: L. BOBKOVÁ / J. KONVIČNÁ (eds.), Rezidence a správní sídla v zemích České Koruny ve 14. až 17. století. Ko- runní země v dějinách českého státu III. Praha 2007, 172–183.
- SAMEK 1999 — Bohumil SAMEK: Umělecké památky Moravy a Slezska, J–N. Praha 1999.
- SEDLÁČEK 1999 — August SEDLÁČEK: Hrad, zámek a tvrz království Českého. Díl IV. Tábořsko, Praha 1999.
- SEVERINOVÁ/SEVERIN 2006 — Jana SEVERINOVÁ / Karel SEVERIN: Královská kaple v Brně. Brno v minulosti a dnes 19, 2006, 295–350.
- SOČKO 2005 — Adam SOČKO: Układy emporowe w architekturze państwa krzyżackiego. Warszawa 2005.
- SOMMER 1988 — Jan SOMMER: Ke stavebnímu vývoji gotického kostela v Morašicích u Litomyšle. Umění 36, 1988, 372–375.
- SOMMER 1992 — Jan SOMMER: Patro nad sakristií kostela v Hrobech (o. Tábor). Zprávy památkové péče LII, 1992/č.0, 31–35.
- SOMMER 1998 — Jan SOMMER: Věž kostela v Ředhošti a její obranná funkce ve středověku. Průzkumy památek 5, 1998, č. 2, 92–99.
- SOMMER 1994 — Petr SOMMER: Die Seitenkapelle der romanischen Basilika in Ostrov bei Davle. Památky archeologické 85, 1994, 82–107.
- SOMMER 1997 — Petr SOMMER: Vývoj benediktinského kláštera před christianizací Čech. In: P. VLČEK / P. SOMMER / D. FOLTÝN (eds.), Encyklopedie českých klášterů. Praha 1997, 29–35.
- SOMMER 2005 — Petr SOMMER: Infrimarium jako součást denního života v klášteře. Historica Monastica I, Colloquia Mediaevalia Pragensia 3, Praha 2005, 11–23.
- SOUKUPOVÁ 1989 — Helena SOUKUPOVÁ: Anežský klášter v Praze. Praha 1989.
- SOUKUPOVÁ 1997 — Helena SOUKUPOVÁ: Bývalý klášter klarisek (Anežský klášter) a minoritů u kostela sv. Františka Na Františku. In: P. VLČEK / P. SOMMER / D. FOLTÝN (eds.), Encyklopedie českých klášterů. Praha 1997, 508–515.
- ŠMAHEL 2006 — František ŠMAHEL: Cesta Karla IV. do Francie. Praha 2006.
- ŠTROBLOVÁ/ALTOVÁ 2000 — Helena ŠTROBLOVÁ / Blanka ALTOVÁ (eds.): Kutná Hora. Praha 2000.
- ŠTURC 2008 — Libor ŠTURC: Chrám sv. Mikuláše ve Znojmě. Brno 2008.
- TAIGE 1905 — Josef TAIGE: Kostel sv. Martina ve zdi na Starém Městě pražském. Praha 1905.
- TESAR 2006 — Petr TESAR: Ke stavebnímu vývoji věže kostela sv. Ducha v Opavě. Časopis Slezského zemského muzea, série B 55, 2006, 24–33.
- TOMASZEWSKI 1977 — Andrzej TOMASZEWSKI: Romanskie kościoły z emporami zachodnimi na obszarze Polski, Czech i Wegier. Warszawa–Kraków–Wrocław–Gdańsk 1977.
- TOMEK 1871a — Wacław Władiwoj TOMEK: Dějepis města Prahy II. Praha 1871.
- TOMEK 1871b — Wacław Władiwoj TOMEK: Základy starého místopisu Pražského, díl III, IV, V – Malá Strana. Hradčany. Vyšehrad. Praha 1871.
- TOMEK 1891 — Wacław Władiwoj TOMEK: Dějiny hlavního města Prahy VIII. Praha 1891.
- VARHANÍK 1989 — Jiří VARHANÍK: Věžní empora kostela sv. Jiljí v Mirovicích a její typ. Památky a příroda 1989, 82–87.
- VLČEK 1996 — Pavel VLČEK: Kostel sv. Ducha. In: P. VLČEK ET AL., Umělecké památky Prahy – Staré Město, Josefov. Praha 1996, 61–62.
- VLČEK/SOMMER 1997 — Pavel VLČEK / Petr SOMMER: Bývalý klášter dominikánek (čp. 211/I) s kostelem sv. Vavřince a sv. Anny. In: P. VLČEK / P. SOMMER / D. FOLTÝN (eds.), Encyklopedie českých klášterů. Praha 1997, 506–508.

- VLČEK/SOMMER/FOLTÝN 1997 — Pavel VLČEK / Petr SOMMER / Dušan FOLTÝN: Roudnice nad Labem – bývalá káňonie augustiniánů kanovníků Nanebevzetí P. Marie u kostela Nejsvětější Trojice a Narození Páně. In: P. VLČEK / P. SOMMER / D. FOLTÝN (eds.), *Encyklopedie českých klášterů*. Praha 1997, 622–624.
- VŠETEČKOVÁ/LUNGA 1998 — Zuzana VŠETEČKOVÁ / Radek LUNGA: Kostel sv. Klimenta. In: R. BAŤKOVÁ (ed.), *Umělecké památky Prahy – Nové Město, Vyšehrad*. Praha 1998.
- VYSKOČIL 1932 — Jan Kapistrán VYSKOČIL: *Legenda blahoslavené Anežky a čtyři listy sv. Kláry*. Praha 1932.
- WAGNER-RIEGER 1959 — Renate WAGNER-RIEGER: *Gotische Kapelle in Niederösterreich*. In: *Festschrift Karl Maria Swoboda zum 28. Januar 1959*. Wien 1959, 273–307.
- WESSEL 2003 — Ruth WESSEL: *Die Sainte-Chapelle in Frankreich. Genese, Funktion und Wandel eines sakralen Raumtyps*. Düsseldorf 2003, nepublikovaná disertační práce. Uloženo: docserv.uni-duesseldorf.de.
- WIRTH 1946 — Zdeněk WIRTH: *Stavební vývoj kostela svatého Jakuba*. In: J. VEPŘEK (ed.), *Obnovený kostel svatého Jakuba v Kutné Hoře. Kutná Hora 1946*, 62–73.
- WRATISLAVOVÁ/LORENC 1950 — Ludmila WRATISLAVOVÁ / Vilém LORENC: Kostel sv. Michala na Starém Městě pražském. *Zprávy památkové péče* X, 1950, 225–237.

SUMMARY

Eastern emporas in Bohemia and Moravia in the 13th–15th centuries

The theme of this study is to point out the phenomenon of eastern or choir emporas, whose main possible purpose is visual contact with the main altar, but may serve many other practical needs. Numerous eastern emporas include emporas situated above the sacristy. Among them we focus on definition of such emporas, connected with presbyterium only by a squint. These structures are defined as emporas on the basis of their function as an oratory. Small squint windows enabling visual contact with the choir are classified as hagioscopes after analogies from French royal chapels, although their appearance can be quite variable.

The function of an oratory in these examples of eastern emporas is substantiated by its apparent use as a means of visual communication. Second storeys above sacristies (only in the case of St. Clement, the New Town of Prague it was originally a bellfry tower) contained a squint into the presbytery, which was furnished for the needs of an individual user. They are situated in a praying or kneeling niche (in the church of St. Nicolas, Znojmo – fig. 16, St. Clement, the New Town of Prague – fig. 8, church of St. Wenceslas in St. Sebastian's abbots chapel at the Premonstratensian monastery in Louka by Znojmo – fig. 21, 23) or in a niche with a seat (in the church of St. Stephan – fig. 10, 12, the New Town of Prague or in the church of The Holy Ghost, the Old Town of Prague – fig. 6). In other cases the wall was not thick enough for a niche (in the church of St. Bartholomew, Kolín nad Labem – fig. 13 or in St. Vitus, Český Krumlov – fig. 15). Also here the height of the opening was adopted for a kneeling person as for example the private ground floor sacristy – oratorium (not empora) of the bishop Jan IV from Dražice in the church of St. Martin, Dražice (fig. 1–3).

An empora is however a multifunctional space with use conditioned by actual needs. Storeys above sacristies or choir side chapels were often used for storage, libraries or reliquaries. At a number of these emporas existence of small windows or squints facing the main space was a neglected subject of research. These features have not been mentioned together with the oratorium function. Second storeys above sacristies in the church of St. Bartholomew, Kolín or of St. Vitus, Český Krumlov or The Holy Ghost currently serve as storage space. In the country these spaces were also used as a refuge, however even here there is an example of a parish church with a squint in a niche, with seats on both sides, leading into the choir (Hroby at Tábor). Examples of private empora oratoriums are in St. Sebastian's Abbots chapel in the church of St. Wenceslas, Louka (fig. 20–23) or the former chapel of Ruthard burgher at the church of St. Michael, the Old Town of Prague mentioned in documentary evidence at the beginning of the 15th century. We have to consider that in fact any space could serve as oratorium, and a Reliquary or library does not exclude an oratorium function. With the connection by a hagiroscope these rooms become empora oratoriums. The function of a hagiroscope is to allow the mass (event. wafer on display, relics etc.) to be followed separately and in complete privacy. They also enable acoustic contact. All these aspects cover one of two basic functions of an oratorium. The first is private praying, pertinently a mass. Functions of empora oratoriums were probably combined with reliquaries and treasuries quite intentionally since adoration of relics and reading, as part of private praying, directly fulfilled the first of the oratory functions. Besides it was beneficial to combine it also with its other possible functions, which at the same time determines the function of an empora. In most of the examples we did not succeed in determination to whom the oratorium was destined for. Only in case of the church of The Holy Ghost at the Old Town of Prague (fig. 4–6) was there any reason to presume that the oratorium served the Abbot of the Benedictine nun cloister, who was probably of a close relation to the founder family.

Fig. 1. Church of St. Martin, previously of St. Ludmila, Dražice (Mladá Boleslav distr.), early 14th century. Hagiroscope of the ground floor oratory leading to the north wall of the presbytery.

Fig. 2. Church of St. Martin, previously of St. Ludmila, Dražice, (Mladá Boleslav distr.). A niche with a hagiroscope in the corner of the oratory.

Fig. 3. Church of St. Martin, previously of St. Ludmila, Dražice, hagiroscope leading from sacristy to presbytery.

Fig. 4. Church of The Holy Ghost, at the former Benedictine nun cloister, Old Town in Prague, 2nd half of the 14th century. View from the north to the church tower with a sacristy on the ground floor. Arrow at the first floor points at the window of the eastern empora.

Fig. 5. Church of The Holy Ghost, Old Town in Prague, groundplan of the loft above the sacristy (measured and drawn by the author).

Fig. 6. Church of The Holy Ghost at the former Benedictine nun cloister, Old Town in Prague, 2nd half of the 14th century. Empora opening for communication with the presbytery.

Fig. 7. Church of St. Clement, New Town of Prague, end of the 14th century. Empora window at the floor above the presbytery vault.

Fig. 8. Church of St. Clement, New Town of Prague, end of the 14th century. Detail of a praying niche with an empora window.

Fig. 9. Church of St. Stephan's, New Town of Prague, after 1350s. Groundplan of the loft above the current sacristy above the vault level of the aisle, empora window with a sedille depicted in section. Groundplan of the vault and the eastern wall is a reconstruction, position of the staircase is hypothetical (measured and drawn by the author).

Fig. 10. Church of St. Stephan, New Town of Prague. Plaster corresponds with the volume of the former empora oratory, currently in the attic.

Fig. 11. Church of St. Stephan, New Town of Prague, after 1350s. Last fragments of wall side ribs in the south western corner of the former empora oratory.

Fig. 12. Church of St. Stephan's, New Town of Prague, empora opening.

Fig. 13. Church of St. Bartholomew's, Kolín nad Labem, after 1360. View into the interior of the sacristy loft with an empora opening leading to the presbytery.

Fig. 14. Church of St. Bartholomew, Kolín nad Labem. The outside view of the sacristy and empora. Empora window is emphasized. Staircase turret connects the interior of the sacristy with the empora.

Fig. 15. Church of St. Vitus, Český Krumlov, after 1407. Empora with a hagiocope (?), the floor of the room was probably consequently raised up.

Fig. 16. Church of St. Nicolas, Znojmo, early 15th century. Empora opening between the presbytery and the sacristy loft.

Fig. 17. Eberbach monastery (Rheingau distr.), detail of a praying niche leading to the transept.

Fig. 18. Church of St. Lawrence at the St. Ann monastery, The Old Town in Prague, former Dominican female cloister. Two phases of empora openings on the northern side of the presbytery.

Fig. 19. Church of St. Lawrence at the St. Ann monastery, The Old Town in Prague, former Dominican female cloister. Medieval empora opening, second half of the 14th century.

Fig. 20. Church of St. Wenceslas, Louka by Znojmo, Premonstratensian monastery, sometime before 1487. View from the south onto the south church tower with St. Sebastian's abbots chapel at the first floor. (Its window is depicted by an arrow). Currently blocked doorway leading to an outside timber gallery connecting the oratory with the east wing of the monastery (original doorway in yellow).

Fig. 21. Church of St. Wenceslas, Louka by Znojmo, abbot's chapel of St. Sebastian's. Empora opening in a niche leading into the presbytery, sometime before 1487. During the last heritage renovation the opening was furnished with a secondary transenna (stone window hood for shading the window used mainly in the Mediterranean).

Fig. 22. Church of St. Wenceslas, Premonstratensian monastery Louka by Znojmo, view from the north. Three phases of empora opening development. Gothic hagiocope at the east end, in the Baroque period an oriel was set out from the chapel of St. Sebastian's into the choir. Windows most to the west are also from the Baroque period – they lead to the landing connecting the southern longitudinal empora, the sacristy and the staircase into St. Sebastian's chapel. The opening at the highest point originated by blocking the doorway to the spiral staircase – it is not an empora.

Fig. 23. Church of St. Wenceslas, Louka by Znojmo, abbot's chapel of St. Sebastian, sometime before 1487. A niche with a squint leading into the presbytery, to the left from it is the entry into the Baroque oriel.

English by Linda and Patrick Foster

Príspevek je výstupem institucionálně financovaného výzkumného záměru MK 07503233303 „Odborné poznávání, vědecké hodnocení, dokumentování a evidence nemovitého kulturního dědictví, identifikace statků, které mohou být chráněny“, dílčího úkolu 301 „Vědecký výzkum a aplikace metod operativního zpracovávání stavebně historických a umělecko historických průzkumů prováděných při obnově kulturních památek a nemovitostí v památkově chráněných územích“.

Mgr. Robert GÁJA
Národní památkový ústav, ú. o. p. v hl. m. Praze
gaja@praha.npu.cz